

Róma háborúi az organikus történelemfelfogás tükrében

Havas László: *FLORUS az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 440 oldal (Orbis Litterarum Világirodalmi Sorozat, 20. kötet)*

A Debreceni Egyetemi Kiadó Orbis Litterarum sorozatának 20. köteteként nemrég jelent meg Havas László könyve. A szerző a Debreceni Egyetem professor emeritusa, a Limoges-i egyetem díszdoktora, nemzetközileg ismert tudós. Florus-kutatásai több évtizednyi eredményéből csak felsorolásként említenék néhányat. Elkészítette *Florus: Róma háborúi* címmel a florusi történeti mű jegyzetekkel ellátott első magyar fordítását.¹ 1997-ben megjelent kritikai Floruskiadása² az eddigi legtöbb kódex vizsgálata alapján készült, és tartalmazza olyan kéziratok olvasatait is, amelyeket ő kollacionált elsőként. Florusról rengeteg tanulmányt írt magyar és idegen nyelven, s akadémiai doktori értekezése is ebben a témában született. Florus magyarországi utóéletével és recepciójával foglalkozva megjelentette Nadányi János *Florus Hungaricusát*, most pedig ezzel a monográfiával (amely az első magyar nyelvű monográfia Florusról) arra vállalkozott, hogy a római történetíró személyét és életművét beillesse egy több évszázadon átívelő irodalmi–történelmi keretbe, a bio-

logikus-organikus elv jelenlétét mutatva ki munkásságában.

Már a kötet címe is azt sugallja, hogy Florus helyét és jelentőségét felül kell vizsgálni az antik történetírásban. Ernst Breisach *Historiográfiájában*³ „*A múltfelfogás változatai Augustus és a császárkor Rómájában*” című fejezetben azt írja Florusról, hogy „Lucius Annaeus Florus Kr. u. 2. században született munkája korábbi történetírók művei, elsősorban Livius alapján készült kivonat (epitomé) volt, amely kevés új meglátást tartalmazott”. Havas László ennek az állításnak szinte minden elemét cáfolja: szerinte Florus nem felszínes kivonatolója volt csupán Liviusnak, még ha adatait a 19. századi úgynevezett *Quellenforschung* (forráskutatás) leértékelte is, mert a pontos tényadatokban megbízhatatlannak bizonyult. Havas László könyvéből az is kiderül, hogy a szerző eredeti neve valószínűleg nem Lucius Annaeus Florus lehetett, hanem a Publius Annius Florus alakot tartja valószínűnek. Florus epitoméja egyáltalán nem jelentéktelen, hanem szónoki módon csiszolt mű, amelyet Petrarca gyakran idézett, csodálva tömörségét és elegáns stílusát. A „keves új meglátást tartalmazott” kitétel helyett pedig Havas érvelésének középpontjában az áll, hogy Florus önálló, organikus történelemkoncepcióval rendelkezett.

Mindenekelőtt a monográfia szerzője igyekszik kronológiailag rekonstruálni Florus teljes életművét. Florust, a történetírót azonosnak tekinti az e néven a forrásokban előforduló költővel és dialógusszerzővel. Szülőhelyeként Africa provinciát valószínűsíti, és lovagrendi családból való eredetet tételez fel. Florusról azt tudjuk még, hogy köl-

¹ Florus: *Róma háborúi*. Budapest, 1979. Elsősorban Roszbach Lipcsében megjelent 1896-os kiadása alapján készült, de felhasználva hozzá Enrica Malcovati és Paul Jal szövegét is. Ennek az utószavában még Havas László L. Annaeus Florusként emlegeti a történetírót.

² Flori, P. Anni: *Opera quae exstant omnia. Curavit et edidit Ladislaus Havas*. Agatha, Series Latina. Debreceni, 1997.

³ Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Ford. Baics Gergely. Budapest, 2004. 82.

tőként részt vett Domitianus alatt az egyik *certamen Capitolinum*on (capitoliumi költői versenyen), és a hispaniai Tarracóban *grammaticusként* és rétoriként tevékenykedett. Kr. u. 107. tájára teszi a monográfia retorikai tárgyú dialógusának, a *Vergilius orator an poeta*-nak a megírását. Ezen kívül a *Historia Augusta* és az *Antologhia Latina* tanúbizonysága alapján verseket is írt; ezekből a Hadrianus császárhoz írott, valamint a *De qualitate vitae* című versciklus maradt fent. Fő művének az Epitomének (*Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC*) a témája Róma háborúinak előadása Romulus korától kezdve Augustus császárig. A mű datálásával kapcsolatban Havas László meggyőző érvek alapján úgy foglal állást, hogy az nem Hadrianus, hanem Antoninus Pius idején keletkezhetett. Erre a datálásra utal a könyv első és hátsó borítójának képi ábrázolása is: az Antoninus Pius császár oszlopának bázisán lévő dombormű részlete látható rajta. A dombormű témája a császár és felesége apotheózisa, melynek során Dea Roma és Tiberis isten tekintete kíséri a császári pár égbe emelkedését. A pajzsra támaszkodó sisakos Dea Roma a könyv borítóján a florusi mű főszereplőjének, a *Populus Romanus*-nak a történelmi szerepét és háborúit juttathatja eszünkbe, az Antoninus Pius idejéből származó ábrázolás pedig azt, hogy a monográfia szerzője Florus történelmi művének születését éppen Antoninus Pius időszakára teszi, mégpedig Róma fennállásának 900. évfordulójára (Kr. u. 147.) teszi.

A könyv a római történetírás jellegzeteségeinek vizsgálatával indul. Bemutatja, hogy az mennyiben kapcsolódik a retorikához, és hogyan alkalmazza az erkölcsi példákat mondanivalója alátámasztására. Elemzésével azt bizonyítja, hogy az egész római történetírás végigvonul az államok és a történelem élő organizmusként való felfogása, és ez a szemlélet Florusnál összefüggő, átgondolt, következetes történelemkonceptióvá válik. Mivel az antik történetírás gazdag szépirodalmi eszköztárral dol-

gozik, az organikus történelemszemlélettel nem közvetlenül kifejtve, hanem metaforák közvetítése révén találkozhatunk. A szokványos és más szerzőknél is előforduló képkezelésében és értelmezésében tártható fel egy-egy szerző történelmi látásmódja.

Florus a *Populus Romanus*t, a római népet teszi meg elbeszélése hőségévé, és Róma történetében négy korszakot különít el, amelyek megfeleltethetők az emberi életkoroknak. Az *infantia*, a gyermekkor a királyság időszakát jelenti, az *Urbs* kifejlődését és az egykor pásztori életmódot folytató rómaiak megerősödését. Az *adulescentia*, a serdülőkor a római *res publica libera* időszaka, melynek során Róma Itáliára terjeszti ki hatalmát, civilizációs szempontból pedig áttér a pásztorkodásról a földművelésre. A *iuventus*, az ifjúkor a tengeren túli háborús hódítások időszaka; ebben az időszakban ismerkednek meg a rómaiak az *artesszel*, a mesterségekkel, művészetekkel, tudományokkal. Ekkor kezdődik el a birodalom egészségének megrendülése, ami a hadseregben a katonai fegyelem meglazulását hozza magával. Florus szerint Róma területi terjeszkedésének nem kellett volna túllépnie Itália határait, de legalább is Észak-Afrikát és Szicíliát, mert a keleti erkölcsök és a gazdagság beáramlása erkölcsi hanyatlást hozott magával. Ezt követi a *senectus*, az öregkor időszaka, a római császárkor, amikor a fokozatos elgyengülésben átmenetileg ugyan újabb erőre kaphat a birodalom, de végzetét nem kerülheti el, és a megsemmisülés felé halad. A római nép, a Római Birodalom tehát mintegy élő organizmusként megszületik, felnő, férfivá érik, majd megöregszik. A florusi műben azonban olyan adatokkal találkozhatunk az egyes életkorokhoz rendelve, amelyek nem felelnek meg más antik szerzők és a mai kutatás elfogadott évszámainak (például a királyság időszakát Florus 400 évre teszi). Havas László ezt az ellentmondást nem a szöveg hagyomány romlásával vagy a szerző felszíniességével, pontatlanságával magyarázza, hanem azt mondja, hogy ez Florus ré-

széről tudatos játék a számokkal. Az elit olvasóközönség értő befogadásával számolva a szerző Róma fennállásának 900. évfordulóját kívánta hangsúlyozni a művében; azt akarta elérni, hogy olvasói elgondolkozzanak a hibás és a valós évszámok összefüggéseiben. A számadatokkal kapcsolatban a monográfia szerzője filológiai módszerekkel megállapítja, hogy mi állhatott a florusi szöveg hagyomány *archetypón*ájában: Róma *infantiája*, a királyok idősza négy száz évig tartott, *adulescentiája* a köztársaság kezdetétől Kr. e. 212-ig százötven esztendőig tartott, a Kr. e. 212-től Augustusig tartó szakasz, a *iuventus* szintén százötven év hosszú volt, ezután a *senectus*ból a mű megírásáig kétszáz év telt el.

A monográfia bemutatja a Florus-féle organikus történelemfelfogás görög és itáliai előképeit, rámutatva, hogy a történelemnek élő szervezetként való bemutatása nem egyszerűen topos, közhelyek halmaza, hanem az egyes szerzőknél ez a metafora eltérő felfogásokat takar. Elemzi a florusi műben a *foedust* mint központi jelentőségű történeti kategóriát, amely egyaránt jelent népek és államok közti szövetséget és személyek közti megállapodást, s amelynek szakrális dimenziói is voltak az antikvitásban. Míg a római történelem kezdeteinél a szövetségesek védelme a jogosan indított háborúk gyakori és visszatérő érveként szerepel, miután Róma tengerentúli terjeszkedésbe kezd a jogszerű fellépést agresszív terjeszkedés váltja fel, a *foedust* sem tartják már olyan értéknek, mint korábban. A megkötött szövetségeket nem tartják be, és ez vezet majd el a szövetséges háborúhoz és a polgárháborúk időszakába. A szövetségi rendszerek vizsgálatával Havas László azt is kimutatja, hogy Róma számára elfogadhatatlan volt minden olyan *foedus aequum*, amely nem fogadta el az ő főségét.

Míg a monográfia első négy fejezete a florusi életművet tárgyalja filológiai módszerekkel és alapossággal, elemzéseit széles körű művelődéstörténeti háttérbe ágyazva kimutatja Horatius és Vergilius életművé-

nek hatását is a tárgyalt művekre, az V-VI. fejezet Florus utóéletével és recepciójával foglalkozik. Gondolati párhuzamok és szövegszerű egyezések bemutatásával bizonyítja a monográfia készítője, hogy Florust ismerték és olvasták a késő antik, keresztény és középkori szerzők is, például Tertullianus, Augustinus, Minucius Felix. Az utóélet-kutatást néha felhasználja a romlott florusi szöveghelyek helyreállításához is. Foglalkozik a florusi életmű magyar vonatkozásaival: a Szent Istvánnak tulajdonított Intelmekben való jelenlétével,⁴ az 1663-ban Amszterdamban megjelent Nadányi János-féle *Florus Hungaricusszal*, a *Bibliotheca Corviniana Florus*-kézirataival vagy Bornemissza Péter Florus-versfordításával.

A könyv végén található irodalomjegyzék 23 oldalon keresztül sorolja azokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek nemcsak Florus életművéhez, hanem a könyvben előadott történetfilozófiai koncepció egyes elemeihez kapcsolódnak, és megkönnyíthetik a témában való további tájékozódást. Hiányolok ugyanakkor egy rövidítésjegyzéket, amely tartalmazná a gyakran előforduló VOAP, SHA, AL, CD vagy antik szerzők, például Horatius és Vergilius művei rövidítéseinek feloldását. Jóllehet ezek a rövidítések az egyes fejezetekben mind feloldásra kerülnek, arra is gondolhatunk, hogy valaki csak egy-egy részfejezet kedvéért veszi kezébe a monográfiát és tájékozódik például Florus költészetéről (egy mai egyetemista a CD rövidítés olvastán aligha egyből Augustinus *De civitate Dei* című művére gondol).

Az irodalomjegyzéket mellékletek követik az *epitomé caput* beosztásának számvizsgálatairól, a mű koncepcionális elrendezésének megfeleltethető életkorokról és kormányzati formákról, a florusi művek szöveg hagyományozódásáról. A 4. számú melléklet a monográfia érvelésében gyakran emlegetett kódexek, kéziratok összefüggés-

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Havas László számban közreadott tanulmányát. (A szerk.)

rendszerét mutatja be. Ez a *stemma* szerkesztésén egészíti ki a monográfia szövegét, mivel utal arra, amit a fejezetekben is kifejt, hogy például Augustinus, Orosius vagy Tertullianus a szöveghagyomány melyik ágához tartozó szöveget használhatott Florus olvasásakor. Az illusztrációk között a könyv végén megtaláljuk azoknak a műalkotásoknak a színes fotóját, amelyekre a szerző a florusi történelemkoncepció képi megfelelőiként hivatkozik.

Havas László Florus-könyve új megvilágításba helyezi a római történetíró egész életművét, és szövegrekonstrukcióival, szövegjavításaival hozzájárul ahhoz, hogy az ókori művek romlott vagy töredékesen fennmaradt szövegeinek tartalmát megismerhessük egy átfogó történelemkoncepció részeként.

ÓBIS HAJNALKA

Szónoki kánon

Mészáros Tamás: *A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 170 oldal*

A 19–20. század fordulóját követően az athéni demokráciát alapvetően meghatározó szónoki kultúra kutatása a nemzetközi és a honi klasszika-filológia hosszú időn át méltatlanul elhanyagolt mostohagyermek volt. Az utóbbi évtizedekben azonban az attikai ékesszólás iránt a szövegek történelmi és irodalmi jelentőségéhez méltó érdeklődés mutatkozik nemcsak a külföldi, hanem a magyar klasszikus filológusok részéről is. Eme örvendetes folyamat egy újabb állomását jelzi az Apollo Könyvtár harminckettedik kötete. Mészáros Tamás írása a peloponnésosi háború történelméből ismert 411-es oligarcha puccs szürke eminenciásának s nem mellesleg a tíz kanonizált athéni szónok időrendben első képviselőjének, a rhamnusi Antiphónnak életéről és szónoki működéséről ad képet.

A portré megrajzolása korántsem egyszerű feladat. Kiemelkedő történelmi szerepe ellenére Antiphón életéről és szónoki tevékenységéről nagyon keveset s még kevesebb bizonyosat tudunk. Ennek oka nem annyira az – mint az ókori szerzőknél általában –, hogy nincsenek adataink életéről és munkásságáról, hanem inkább az, hogy a gyakori név viselőire vonatkozó adatok közül nem tudjuk biztosan, melyeket vonatkoztathatjuk az attikai Rhamnus démosból származó Antiphónra, és hogyan értékeljük ezeket az adatokat. Az ágas-bogas életrajzi hagyomány szülte az Antiphón-kutatás központi kérdését is, nevezetesen azt, hogy az Antiphón neve alatt hagyományozott műveket, az úgynevezett *Corpus Antiphonteumot* egy vagy több szerzőnek kell-e tulajdonítanunk, s hogy a kortársak és az utókor által hagyományozott adatok egy vagy több Antiphón-

ra vonatkoznak-e. A századok óta húzódo vita során a kutatók két táborba tömörültek: a szeparatista álláspont szerint a rhamnusi Antiphón és az Athénban működő Antiphón nevű szofista két történelmi személy, az unitárius álláspont képviselői viszont azonosságuk mellett törnek lándzsát.

A rhamnusi szónok életével és munkásságával foglalkozó kutatások fő csapásvonalát követve a szerző a kötet első felében a kutatásban Antiphón-kérdésként elhíresült probléma nyomába ered. Első lépésként az Antiphónt politikatörténeti kontextusba helyező tablót festi meg (1. fejezet), majd tudománytörténeti áttekintést ad, részletesen bemutatva a szeparatista és az utóbbi évtizedekben megerősödni látszó unitárius kutatók érveit. (2. fejezet) Hogy ne essen a források között gyakran önkényesen és célzatosan válogató újkori kutatók hibájába, az életrajzi hagyomány és az úgynevezett szofisztikus írások mellett a töredékesen fennmaradt tárgyalótermi beszédek is bevonja a vizsgálatba, s ezen forráscsoportok *együttes* elemzésén keresztül igyekszik választ találni az Antiphón-kérdésre.

Az *életrajzi hagyomány* címet viselő 3. fejezetben azokat az ókori írásokat veszi szemügyre, melyek tárgya hangsúlyozottan Antiphón életének és működésének bemutatása. A fejezet zárlatában az életrajzi hagyományról megállapítja, hogy a ránk maradt szövegek elemzése nem elegendő ahhoz, hogy a rhamnusi Antiphónról képet alkothassunk, hiszen valamennyi darabja későn keletkezett – a legkorábbra datálható Pseudo-Plutarchost is mintegy fél évezred választja el Antiphóntól –, ennél fogva a hagyomány erősen kontaminált, az adatok hitelessége kétes, ráadásul az életrajzok három különböző Antiphónt tárgyalnak. Első olvasatra talán csekélynek is tűnhetnek az elemzésből nyert eredmények, de ahogy a

szerző egyre beljebb vezet a problémakör útvesztőjébe, úgy ébredünk rá fokozatosan, hogy a pontokba szedett végkövetkeztetéshez vezető úton felbukkanó finom megfigyelések apró mozaikkövecsekként kerülnek a helyükre, s rajzolják meg Antiphón portróját. Példaként említhetjük azt, hogy a kirakójáték legnagyobb, pontosabban legterjedelmesebb darabjában, a Plutarchos neve alatt fennmaradt *Tíz szónok életrajza* című műben olvasható Nestór ragadványnevből Mészáros arra következtet, hogy a becenév nemcsak Antiphón szónoki képességeire utalt, hanem arra a körülményre is, hogy szónoki pályájának érdemi korszaka időskorában kezdődött. Fontos, az unitárius álláspontot erősítő megfigyelés, hogy Antiphón szónoki megítélése kapcsán a philostratosi és a pseudo-plutarchosi életrajz is a *deinos legein* kifejezést használja, mely fordulat a szofisták tevékenységével kapcsolatban alkalmazott közhely volt. A három különböző identitású Antiphónt felsorakoztató bizánci hagyományt értékelve pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a 10. századi *Suda* lexikonban felbukkanó álommagyarázó Antiphón valójában a rhamnusi szónokkal azonos, akinek álomfejtéseiben a szofistákra jellemző érvelési technika figyelhető meg.

Az Antiphón életére utalásszerűen hivatkozó *testimoniumok* vizsgálatára a 4. fejezetben kerül sor. Mészáros itt terjedelmes elemzést nyújt a szeparatisták által perdöntőnek vélelmezett két szöveghelyről, a Xenophón- és a Hermogenés-*testimonium*ról. Az előbbiről bebizonyítja, hogy az nem lehet a két Antiphónt feltételező elmélet perdöntő *locusa*, mivel az athéni történetírónál a „szofista” jelző használatában nem fedezhető fel elkülönítő szándék, másfelől pedig a Xenophón leírásából kihámozható adatok összeegyeztethetők a rhamnusi szónok működésével. A szeparatista álláspont első manifesztumának is tekinthető Hermogenés-helyről ugyanakkor kimutatja, hogy annak szerzője a művek stiláris jegyeiből téves következtetést vont le: a tárgyalótermi és a fi-

lozófiaí írások eltérő stílusa ugyanis nem a személyek, hanem a műfajok eltéréséből adódik. A szeparatista elmélet bástyáit átsák alá további észrevételei is: a Thukydides- és a Platón-*testimoniumban* (ismét) felbukkanó *deinotés* és *deinos legein* kifejezések és az athéni filozófus *Menexenos* című dialógusában fellelhető, a rhamnusi Antiphón tanítói tevékenységére vonatkozó adat a szónok és a szofista Antiphón közötti szálakat fűzi még szorosabbra.

A papirusztöredékeken fennmaradt filozófiai tárgyú értekezések elemzése igazi filológiai csemege. (5. fejezet) A legterjedelmesebb – négy papiruszdarabból összeillesztett – traktátusból kiolvasható szélsőségesen demokrata, egyesek szerint már-már anarchista érzelmeket tükröző szöveg a szeparatisták szerint összeegyeztethetetlen az oligarcha puccsban kulcsszerepet játszó Antiphón politikai nézeteivel. Az *igazságról* című írás értelmezését azonban alapvetően befolyásolja a textus helyreállítása. Mészáros érzékletesen mutatja be, hogy az utolsóként kiadott töredék (POxy 3647) segítségével hogyan kapjuk meg a helyes olvasatot, és annak fényében hogyan válik egyszerűen köddé az anarchista Antiphón. A *nomos-physis* vitát boncolgató szöveg gondolattartalmi, majd nyelvi–stilisztikai elemzésében további érveket sorakoztat fel mellett, hogy a szofisztikus tárgyú mű a rhamnusi szónok tollán született. A filozófiai írások egyéb törmelékeit (elsősorban *Az egyetértésről* című munkáét) szintén stiláris jegyek alapján tulajdonítja a szónoknak.

Az első részt lezáró 6. fejezet a Thukydides-*testimonium* értékelése során már érintett problémát, nevezetesen Antiphón politikai hitvallását vizsgálja, ezúttal a törvénytörési beszédek töredékei kapcsán. Antiphón politikai hovatartozása azért fontos kérdés, mert a szeparatista kutatók (és olykor az unitáriusok is) kibékíthetetlen ellentmondásokat vélnek felfedezni Antiphón 411-es politikai szerepvállalása és a szövegekben sejthető elvek között. Mészáros azonban felhívja a figyelmet arra, hogy

Antiphónt nem lehet beskatulyázni egyik vagy másik politikai táborba sem: egyrészt a rendelkezésünkre álló művekből nem olvasható ki egyértelműen Antiphón politikai meggyőződése, másrészt az ókortörténetesek által az athéni politikai életre alkalmazott dipoláris, demokrata–oligarcha felosztás túlságosan merev és egysíkú ahhoz, hogy segítségével egy-egy közéleti szereplő politikai indítékait, nézeteit megfejtsük. Ha azonban elfogadjuk, hogy az athéni polgárok nem feltétlenül az újkori kutatók által felállított keretek között politizáltak, akkor egy újabb akadály gördül el az elől, hogy a rhamnusi Antiphónt és a szofista Antiphónt egyazon személynek tekintsük.

A könyv első felének végére kibomló Antiphón-portré a kötet borítóján látható papirusztöredékhez hasonlatos. Ahogy a papiruszon, úgy az Antiphón személyével kapcsolatos kutatásban is vannak hiátusok, melyeket a szerző nem akart tetszetős, ámde a szövegvalóságtól messze elrugaszkodó elméletekkel betömni, inkább (bölcsen) beismerte az *ignoramus*. Ahogy a papiruszon, úgy az Antiphón-életrajzban is vannak olvasható, ha nem is mindig könnyen olvasható szakaszok, melyeket Mészáros értékes és szellemes észrevételekkel gazdagított, tisztázott. Ezeket végigolvasva az a benyomásunk, hogy az Antiphón-kérdés már nem kérdés: a szofista és a szónok ugyanaz a személy volt.

A megkerülhetetlen, ugyanakkor azonban sokszor terméketlenné bizonyuló proszópográfiai viták – ahogy könyve elején erre a szerző is figyelmeztet – sajnálatos módon elterelték a figyelmet „a görög szép-próza korai gyöngyszemeiről”. (24. old.) Antiphón keresett logográfusként számos ügýtípusban írt törvényszéki beszédeket, s jóllehet ezek jó része elveszett, a gyilkossági eseteket tárgyaló beszédekből néhány teljes terjedelemben fennmaradt. A három, feltehetően valós bírósági eljáráshoz köthető beszéd és a három, fiktív beszédpárokat tartalmazó szöveg felbecsülhetetlen értékű irodalmi és történeti forrás. Művének má-

sodik részét ezért Mészáros már ezeknek a beszédeknek szenteli.

Először a gyilkossági ügyek eljárásjogi háttéréről ad alapos áttekintést (1. fejezet), ami nélkülözhetetlen a beszédek megértéséhez. Az ókorból fennmaradt törvényszéki beszédek teljes *corpus*ára igaz, hogy a bíróságok előtt elhangzott beszédekből csak az egyik fél által elmondott szónoklatot ismerjük, ezért a kutatóknak általában ebből az egy szövegből (olykor félmondatokból vagy szavakból) kell a peres ügy körülményeit, típusát és a kimenetelét felderíteniük. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy magát az attikai jogrendszert is nagyrészt ezekből a csonka forrásokból, valamint a szórványos feliratos anyagból és a lexikográfusok magyarázataiból lehet rekonstruálni.

A fentiekből adódó nehézségekkel már *A méregkeverő mostoha* című beszéd tárgyalásánál is találkozunk. (2. fejezet) Nem eldöntött kérdés például, hogy az Antiphón-*corpus* első darabja mely pertípusba tartozott. Mészáros egy-egy elejtett szóból levonható topográfiai adat alapján – amely a per helyszínére és így közvetve a per típusára utal – az ügyet „a szándékos emberölés mérgezéssel” pertípusba sorolja, majd annak körülményeit és a szereplők háttérét tárja föl. A gondos rekonstrukciót követően Antiphón érvelési stratégiáját, többek között a szereplők jellemének és a *basanos* (kihallgatás) motívumnak az egyedi összekapcsolását mutatja be.

A kézirati hagyományban az elhangzott perbeszédek között kaptak helyett a fiktív eseteket modellező beszédek, a *tetralogiák*. (3. fejezet) Az egymással szorosan összetartozó darabok célja, keletkezési időpontja vitatott. A szakirodalomban felvetődő megoldási javaslatok számbavétele és értékelése után a szerző arra keresi a választ, hogy az érvelés különböző alaphelyzeteit bemutató beszédcsoport miért a gyilkossági ügyeket tárgyaló perbeszédek közé ékelődött a *corpus*ban. A Mark Edwards által javasolt kronológiai szerkesztőelv helyett a beszédekben tárgyalt ügyek típusában látja a rende-

zólvet. Eszerint minden mintabeszédhez tartozott egy pár, egy hasonló ügyállást tartalmazó tényleges perbeszéd. Ha volt tudatos szándék a beszédek elrendezése mögött, akkor alighanem ez utóbbi lehetett az.

A következő két beszéd már nemcsak az athéni hétköznapiokba enged bepillantást, hanem a politika kulisszái mögé is. A Héródész meggyilkolása ügyében mondott védőbeszéd amellett, hogy az életmű egyik legjelentősebb darabja, az athéni háborús közhangulat láttelepe is. (4. fejezet) Először egy igen aprólékos és rendkívül élvezetes filológiai nyomozásban vehetünk részt, amelyben Mészáros a szövevényes ügy szárait fejtő föl. Ezt a perrel kapcsolatos eljárásjogi problémák tárgyalása követi. Az athéni Héródész meggyilkolásával vádolt mytilénéi Euxitheos pere ugyanis nem az ilyenkor szokásos eljárás szerint folyt, hanem a vagyonellenes büncselekményt elkövetők ellen alkalmazott eljárás szabályait követte, amely a feljelentőknek számos visszaélésre adhatott és adott alkalmat. A talányt, hogy hogyan lehetett ezt a nyilvánvalóan törvénytelen eljárást lefolytatni, Mészáros a szakadár mytilénéiek iránt nyíltan ellenséges athéni közhangulattal magyarázza. A *kórista* című beszéd már a város előkelő polgárainak politikai csörtéiről ad pillanatképet. (5. fejezet) A szerző proszopográfiai adatok bevonásával azonosítja a beszédben felbukkanó szereplőket és erősíti meg azt a feltételezést, mely szerint a *chorégos* ellen indított per valójában egy politikai játszma része volt.

Jóllehet a beszédek kapcsán többször terítékre kerültek Antiphón szónoki mesterfogásai, Mészáros külön fejezetet szánt az úgynevezett mesterségen kívüli bizonyítékoknak. A 6. fejezetben Friedrich Solmsen e bizonyítási módra vonatkozó, mára szinte dogmává merevedett feltevését rombolja le. Meggyőzően bizonyítja egyfelől, hogy Antiphónnál az *atechnoi pisteis* (a bizonyítás mesterségen kívüli részei – Mészáros pontosító fordítása) semmiképpen sem tekinthető ügydöntő bizonyítási módnak, másfe-

lől felhasználásuk az adott ügy jellegzeteségeinek megfelelően történt, és meggyőző erejüket mindig *entechnos* (mesterségen belüli) bizonyítási eszközök segítették. A zárófejezetben szellemesen az attikai szónokánon kialakulásának kérdésébe ágyazva foglalja össze kutatásainak eredményeit, s a kalé aktéi Caeciliusra vezeti vissza Antiphón és a másik kilenc attikai szónok kanonizálását.

A kötet végére érve elmondhatjuk, hogy legfontosabb sajátossága és erénye az, hogy sokoldalú történeti–filológiai megközelítésben tárgyalja Antiphón életét és szónoki működését, s nem alkalmaz „mesterségen kívüli bizonyítékokat”, pontosabban nem használja „a bizonyítási eljárás mesterségen kívüli eszközeit”, tudniillik az ókori szövegekre nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazható új és még újabb szemléletű szempontrendszereket. Így aztán szegényebbek leszünk néhány nagy ívű elmélettel és kérdéséletű ötlettel, de gazdagabbak számos igen gondosan megfogalmazott, fontos és időtállóan tűnő megállapítással. A kristálytiszta gondolatmeneteket egyedi stílusban megszólaltató könyv izgalmas és élvezetes kalauz azok számára, akik meg akarják ismerni az egyik legjelentősebb athéni szónok munkásságát, és azon keresztül szeretnének bepillantást nyerni a Kr. e. 5. századi Athén kultúrájába és történelmébe. A kötet elolvasása után csupán kicsiny hiányérzetünk támad: nagy kár, hogy e gyöngyszemeknek csak a töredékeit ismerhettük meg pontos és szabatos magyar fordításban. Jó lenne, ha végre a teljes fennmaradt Antiphón-életművet mihamarabb kezünkbe vehetnők avatott tolmácsolásban.

Addig is forgathatjuk viszont a szónoki érdemei folytán méltán kanonizált rhamnusi Antiphónról szóló monográfiát, melyet ha egy szóval kellene értékelnünk, akkor – stílusosan – azt mondanánk: *mintaszerű*.

TÓTH IVÁN

Egyház és politika az ókori Rómában

Sáry Pál: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2012. 320 oldal*

Sáry Pál, a Miskolci Egyetem Római Jogi Tanszékének docense újabb tudományos igényű monográfiával jelentkezett – munkáját ezúttal is a tőle megszokott tudományos precizitás, komplex értékelő-elemző vizsgálódás, továbbá a nagyon is dicséretes világos stílus jellemzi. A szerző – aki sokakkal ellentétben nemcsak ír, hanem mások munkáit is olvassa – könyvét egy Szent-Györgyi Albert-díjas teológusnak dedikálta, aki az Egri Érseki Hittudományi Főiskola és papnevelő intézet egykori tanára és rektora is volt, egyben számos színvonalas szakmunka és tanulmány szerzője.

Sáry Pál ezúttal Iustinianus császárnak (527–565) a vallásra vonatkozó rendelkezéseit vette vizsgálat alá, helyesen indulva ki az uralkodó azon felismeréséből, miszerint a vallás és az állam helyzete – ahogyan korábban is – szoros kapcsolatban állnak egymással, különös tekintettel a birodalom kereszténnyé válására. Ahogyan a szerző fogalmaz: „A császár személyes vallásos meggyőződése és a politikai érdekek egyaránt arra sarkallták, hogy előmozdítsa az egyház egységének megvalósulását. A birodalom helyi egyházainak egységére törekedve Iustinianusnak egyszerre – párhuzamosan – két fő feladattal kellett megbirkóznia: egyrészt biztosítania kellett a birodalom keleti és nyugati egyházai közötti (vagyis a Rómával) való egységet, másrészt – a keleti területeken belül – el kellett (volna) érni azt, hogy a monofiziták egységre lépjenek az ortodoxokkal”. (259. old.) Iustinianus tehát a keresztény ideológia tekintetbevételével, a jogrendre alapozva kívánta megteremteti a birodalom egységét.

A vallás és politika, illetőleg az államvezetés szoros összefonódásának kezdete a köztársaság korára megy vissza, ugyanis a vallás közjogi szerepét már a köztársaságkori politikusok is tisztán látták. Nem véletlenül töltöttek be a vezető politikusok papi funkciókat is; szívesen választatták be magukat az *augurok* vagy a *pontifexek collegiumába*. Ez utóbbi testületnek különösen fontos szerepe volt a jogszolgáltatásban, sőt a papi testületek képviselőit ott találjuk a *senatus* soraiban is, fontos szerepük volt a nemzetközi jogban (*Fetiales*), sőt a szerződések eredeti példányait valamelyik római templomban őrizték. Megjegyzendő viszont, hogy a római papság korántsem volt olyan egységes vagy hierarchikusan szervezett, mint a keresztény egyházak papsága, hanem a különböző feladatkörök szerint oszlott meg. Később a papok között is – hasonlóan a *magistratusokhoz* – kialakult egy rangsor, fontos viszont, hogy a papi megbízatások – ellentétben a többi tisztségviselőével – élethossziglan szóltak. Példa erre a *rex sacrorum* („áldozó király”), akit a királyság megdöntése után a király helyére választottak, annak főpapi teendőinek ellátására, megbízatása egész életre szólt, sőt más hivatalt nem is viselhetett. Az első *princeps*, Augustus több papi tisztség mellett a *pontifex maximus* hivatalát is átvette, s ebben utódai is követték, a tisztség szinte az uralkodók kiváltsága lett.

Cicero – Platón nyomán és hatására – foglalkozott államelméleti kérdésekkel (*De re publica*), s kísérletet tett az ideális törvények rendszerének a kidolgozására is *De legibus* című munkájában. Ez utóbbi írásába illesztette bele a vallás megtartására vonatkozó előírásokat is. Ezek a részletek mutatják mind a vallás szerepének a fontosságát, mind pedig az állam fennállásával és sorsával való szoros kapcsolatát, ahogyan ez

a kapcsolat Iustinianus rendelkezéseinél is fontos motiváló tényező volt. „A polgárokból már kezdet kezdetén ki kell alakítanunk azt a meggyőződést, hogy az istenek a világmindenség urai és kormányzói, hogy mindaz, ami történik, az ő ítéletük és isteni akaratak szerint történik.” (Cicero: *De legibus* II,8) Az itt leírt rendelkezések között szerepel a római vallás egyik fontos szertartása – amit Sály Pál is hosszan vizsgál (177. old.) –, az eskü, melynek jelentőségét bizonyítják Cicero szavai is: „A hamis eskü isteni büntetése halál, emberi büntetése a becsület elvesztése legyen.” (Cicero: *De legibus* II, 9)

Sály Pál egyébként kifejezetten aktív és sokat publikáló kutató, egyik kiemelt kutatási területe éppen a késői császárkor vallási viszonyainak és a vonatkozó törvényi szabályozásoknak a vizsgálata. Ebben a témakörben publikálta 2009-ben *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása* című kötetét, továbbá számos szakcikk igazolja, hogy jelen munkát alapos és mélyreható vizsgálódások előzték meg. Említhetnénk itt a kolostorok és a monostorok, a szamaritanusok, a zsidók helyzetét elemző cikkeit, továbbá *A bibliára tett eskü a iustinianusi jogban* vagy *Nagy Leo egyházpolitikai rendelkezései* című írásait. (317. old.)

A szerző hatalmas mennyiségű antik – főként jogi – forrásra és modern szakirodalomra alapozott anyagát öt fejezetbe rendezte össze: I. Egyházpolitikai akciók és hitelvi rendelkezések (27–46. old.); II. Az egyház szervezetének és működésének szabályozása (47–152. old.); III. A „kívülről” jogainak korlátozása (153–176. old.); IV. A keresztény szellemiség és értékrend erősítése (177–258. old.); V. Összegzés és értékelés (259–288. old.); a kötetet forrásmutató, rövidítésjegyzék és bibliográfia zárja.

Sály Pál külön érdekésként említem, hogy a vitás témákat nem kerüli meg, röviden összegzi a legfontosabb állásfoglalásokat, megfogalmazza kritikáját, végezetül kifejti saját véleményét még akkor is, ha az – esetenként – nagyon kritikus szaktekintélyekével ellenkezik. Iustinianus rendelkezései kapcsán – előzményként – a szerző nagyon helyesen kitekint a korábbi viszonyokra, ugyanis ezekkel együtt válik világossá a változtatás lényege.

Sály Pál munkája jól dokumentált, pontos, ráadásul hiánypótló jelentőségű. Az persze kérdéses, hogy Iustinianus elképzeléseit milyen mértékben tudta megvalósítani. Sály Pál az egységesítési törekvések felvázolására vállalkozott, és ezt sikerrel tette. Ami az uralkodó szándékait és azok eredményességét illeti, a magam részéről osztom Zlinszky János véleményét, aki Iustinianus vonatkozásában a következőképpen összegez: „Latin törvénytudomány a klasszikus jog legszebb hagyományaira épülve, s mégis fél ezredév újabb változtatásait ebbe beleoldozva, itt-ott, nem túlzottan, a keresztény ideológiának is terepet engedve, próbálta meg azt, amit Romulus tett – Livius szavai szerint –, jogrendre alapítani a birodalmat, amelyet a népek sokasága és különböző eredete miatt semmi más eszközzel, mint joggal nem lehetett nemzetté formálni.”¹

Sály Pál monográfiáját haszonnal forgathatják mind az érdeklődő olvasók, mind pedig a téma avatott kutatói.

HOFFMANN ZSUZSANNA

¹ Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest, 1994. 192.

Újragondolt lovasság

B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 244 oldal*

Mi, magyarok lovas nemzetnek tartjuk magunkat, büszkék vagyunk hagyományainkra, a kalandozó lovas nomádokra éppúgy, mint a vitéz magyar huszárságra, a magyar lótenyésztés fellegváraira (Mezőhegyes, Szilvásvárad, Bábolna és a Hortobágy), vagy a magyar lósport eredményeire (gondoljunk csak Kincsem, Imperial, Overdose eredményeire). Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy az 1945 után bevezetett „modern és progresszív” politikai rendszer – jóllehet a lovakat és a lovasságot a „nemesi és reakciós” értékek szimbólumának tekintette – idővel szinte kívánatosnak tartotta, hogy a magyar turizmus építsen a Balaton és a gulyás mellett a Puszta és a csikós – legfőképpen németajkú turistákra ható – vonzerejére. A rendszerváltás időszakában és az azóta eltelt több mint két évtizedben is sorra jöttek létre a hagyományörző társaságok vagy egyesületek, közülük számos a középkori hadikultúra egyes elemeinek felelevenítését vagy éppen újrateljesítését tűzte ki célul. Komoly hiány mutatkozott és mutatkozik azonban olyan, munkát és felkészülést megkönnyítő művekből, amelyek a középkori hadtörténet egyes csapatneveit átfogóan tárgyalják. A középkori magyar könnyűlovasság történetét például Tóth Zoltán nagy hatású munkáinak köszönhetően az 1930-as éveket követően a hazai szakirodalomban szinte senki sem vizsgálta szerves egészként.¹

¹ Vö. például: Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg.)* Budapest, 1925.; Tóth Zoltán: *A huszárság eredetéről.* Hadtörténelmi Közlemények, 35. évf. (1934) 129–196.; Tóth Zoltán: *A huszárság*

B. Szabó János művében olyan kérdésekre keresi a válaszokat, amelyeket alapvető fontosságúnak tart a téma kutatásához. Ilyen például az, hogy mióta kétpólusú a magyar lovasság, rendelkezett-e egy harcba induló magyar a 9–10. században védőfelszereléssel és közelharc fegyverekkel, létezett-e egyáltalán az íjászlovakoknál „nehezebb” lovasság a honfoglalás időszakában, hogyan változott – illetve egyáltalán átalakult-e – a magyar taktika és fegyverzet a középkor folyamán; létrejött-e az Árpád- és Anjou-korban az „átmeneti lovasság”, eltűnt-e a 15. századra a magyar könnyűlovasság, hogyan és mikor jelent meg a huszárság.

Ezen kérdések megválaszolásához a szerző elsőként a magyar könnyűlovasság fegyverzetének és taktikájának 19. és 20. századi megítélését mutatja be. B. Szabó János historiográfiai áttekintése alapján azt a nagyon fontos megállapítást tehetjük, hogy a 19. század második felében, a magyar nyelvű tudományosság kibontakozásának idején a legkiválóbb hazai kutatók fordultak e témakör felé, amelyet a „nemzeti” szempontok hangsúlyozása miatt egyáltalán nem tartottak speciálisan hadtörténelmnek. A Hermann Meynert 1876-ban megjelent könyve által meghonosított módszer (a magyar katonaság csatáinak kronologikus sorrendben történő vizsgálatából következően a fegyverzet és a taktika változásaira)² hol vitaindítóként, hol elfogadható támpontként alapul véve olyan kiemelkedő történészek foglalkoztak a témával újabb forrásokat és ezzel párhuzamos új elméleteket is beemelve a diskurzusba, mint Salamon Ferenc, Kápolnai Pauer István, Darkó Jenő,

eredethagyománya 1937-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 39. évf. (1938) 59–76.

² Meynert, Hermann: *Das Kriegswesen der Ungarn.* Wien, 1876.

Erdélyi Gyula, Györffy György, Tóth Zoltán vagy László Gyula.³ A kommunista hatalomátvételt követően a vita majdnem minden résztvevője a tudományos élet periferiájára szorult, és majd egy évtizedig Molnár Erik merev marxista-osztályharcos nézetei váltak meghatározóvá. Újabb fordulatot a középkori magyar hadszervezet és lovasság kutatásában Borosy András 1962-ben a *Hadtörténelmi Közleményekben* publikált tanulmánya hozott, aki megalkotta az „átmeneti típusú” lovasság fogalmát, sikeresen cáfolva Tóth Zoltán azon elképzelését, miszerint már a 11. században megszűnt az íjász könnyűlovasság, és átadta a helyét egyfajta nyugati típusú nehézlovasságnak.⁴ Elmélete három évtizeden át meghatározta a magyar könnyű- és nehézlovasságról való gondolkodás kereteit, és olyan kiváló tudósokra hatott, mint Kristó Gyula vagy Rázsó Gyula. Csak az 1990-es évek közepétől merült fel a Borosy által megadott keretek újrafogalmazása – mutat rá a szerző; ekkor a történészek mellett (Veszprémy László, Nyégyesi Lajos) a filológia (Moravcsik Gyula), az orientalisztika (U. Kóhalmi Katalin) és a régészet képviselői (Pálóczi Horváth András, Mesterházy Károly, Révész László) is újabb adalékokkal szolgáltak az egyre na-

gyobb érdeklődésre számot tartó témában.⁵ B. Szabó János tehát az eddigi kutatási eredményeket felhasználva, azokból kiindulva, a történeti analógiákat is alapos vizsgálat alá véve járja körül a középkori magyar lovasság kérdését a honfoglalástól egészen a mohácsi csatamezőig.

A szerző VI. Bölcs Leó bizánci császár és Regino prümi apát leírásai alapján igyekszik bemutatni a 9–10. századi magyarok fegyverzetét és harcmodorát. A forrásokat a már említett történelmi analógiák segítségével értelmezi, ami azért is tűnik kézenfekvő megoldásnak, mivel a két egykori történetíró is más keleti népekről szóló régebbi szövegek felhasználásával készítette el feljegyzéseit a magyarokról. A 7. században íródott Maurikios-féle *Strategikon*nak eredetileg az avarokról és türkökről szóló részeit alig néhány helyen egészítette ki a bizánci császár, számára tehát a magyarok és a bolgárok fegyverzete és taktikája beleillett a steppei népekről sok évszázad alatt kialakult képbe. A régészek által feltárt síremlékek azonban nem támasztják alá Bölcs Leó azon megjegyzéseit, amelyek szerint kardot, pánccelt,

³ Vö. például: Salamon Ferencz: *A magyar haditörténet a vezérek korában*. Századok, 10. évf. (1876) 1–17., 686–733., 765–851.; Kápolnai Pauer István: *A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél*. Ludovica Akadémia Közleményei, 6–7. évf. (1879–1880); Darkó Jenő: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból*. Akadémiai Értesítő, 25. (1914); Erdélyi Gyula: *A magyarok hadművészete*. Budapest, 1933.; Darkó Jenő: *A magyar huszárság eredete*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. évf. (1937) 148–183.; László Gyula: *Budapest a népvándorlás korában*. In: Szendey Károly (szerk.): *Budapest története*. I. kötet. Budapest az ókorban. Budapest, 1942.; Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990.

⁴ Borosy András: *A XI–XIV. századi magyar lovasságról*. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 9. évf. (1962) 2. sz. 119–174.

⁵ Vö. például: U. Kóhalmi Katalin: *Steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest, 1972.; Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarországon és a török veszély*. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 20. évf. (1973) 3. sz. 403–444.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.; Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.; Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest, 1989.; Mesterházy Károly: *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál*. *Századok*, 128. évf. (1994) 2. sz. 320–334.; Veszprémy László: *Páncél és páncélosok említése a krónikákban és oklevelekben*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. évf. (1995) 4. sz. 3–12.; Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidéki X. századi történetéhez*. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei*. Miskolc, 1996.; Négyesi Lajos: *Az augsburgi csata*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 1. sz. 206–230.

kopját és íjat is használtak volna a harcban eleink. B. Szabó János szerint ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem is használták volna ezeket a fegyvereket. A mű keletkezésének idején készült más írott források arról tanúskodnak, hogy az íjjal és lándzsával felfegyverzett páncélos lovasság mind a középzásiai törököknél, mind a kazároknál a hadsereg elitjét alkotta. A szerző szerint ez így lehetett még akkor is, ha a régészeti feltárások egyelőre nem is tudták bizonyítani. Ennek magyarázatául Erdélyi Gyula felvetését használja, aki már az 1929-ben megjelent munkájában azt feltételezte, hogy a fejlődési kísérlet tagjai a drágább fegyvereket és védőfelszereléseket egy központi készletből kapták meg; analógiaként pedig oszmán-török, bolgár és morva példát hoz fel a szerző.⁶

A bizánci császárral szemben a prümi apát nem tesz említést a magyar kalandozók védőfelszereléseiről, bár ő egy az erősen páncélozott parthus lovasokat leíró ókori szerzőt használta fel munkája során. Regino forrásait és szövegét Anonymus használta, aki pedig csak a honfoglalók sisakjáról tesz rövid említést. Mindez a szerző szerint azt jelenthette, hogy a 10. századi íjászlovasok fegyverzetében, ha a sisak mellett rendelkeztek is különféle anyagú (főként különböző bőrből és textíliából készült) védőfegyverzetrel, ezek között elenyésző számú lehetett a fémpáncél.

A magyar történettudomány által megfogalmazott sommás állítást, miszerint a kalandozókkal szembekerülő nyugati katonaság nehézlovasságból állt volna, B. Szabó János szintén kritika alá veszi. Meggyőzően bizonyítja, hogy a nyugat-európai hadakban szintén jelentős számban előfordultak nem túl sok védőfegyverrel, ám hajítódárdával (például breton lovasok) és gyakran íjjal felszerelt gyalogosok és könnyűlovasok is, akiknek taktikája – ennek megfelelően –

hasonlíthatott eleink színlelt visszavonulásra épülő harcászatához. A szerző a lándzsavívásnak szentelt külön alfejezetben megállapítja, hogy a fegyver használatához szükség volt a személyes bátorságra és ügyességre. A tatár nemesifjából, az úgynevezett uhlanokból felállított ulánusegységek bizonyítják, hogy a steppei népeknél e fegyver és az íj együttes használata gazdagította a harcban „taktikai kelléktárukat”.

Az egykorú szerzőknek a magyarok fegyverzetéről és taktikájáról lejegyzett sorait követően B. Szabó János egy külön fejezetet szentel az Árpád-kori csaták vizsgálatának a steppei hadviselés tükrében. Elemzése során kifejti, hogy a középkor folyamán a magyar hadvezetés alkalmaz olyan taktikai elemeket, amelyek a nomád hadviselésre voltak jellemzőek. Ilyen például a túlerő tudatában vállalt csata vagy a folyón átkelő ellenség megtámadása. Két kudarcra végződő összecsapás (a zimonyi és a muhi csata) esetében pedig elveti azt, hogy ezek kudarcát az ősi magyar taktika elhagyása okozta volna. Az 1167. évi zimonyi csata esetében az, hogy a nehézlovasságot állították a hadrend élére, és mögéjük rendelték a könnyűlovasokat, nem feltétlenül számít a nyugati minta szolgai átvételének, hiszen számos steppei csata leírásában olvasható hasonló eset. A muhi vereség kapcsán pedig a szekérvár alkalmazására mind nyugati, mind pedig keleti analógiákat megemlít a kötet. Mindezek arra mutatnak rá, hogy a keleti vagy nyugati hatások egyoldalú hangsúlyozása helyett ezek együttesen, egymást kölcsönösen kiegészítve voltak jelen a magyar haderő hadászatában.

Felmerül a kérdés, hogy a magyar könnyűlovasság továbbélhetett-e a középkor folyamán. A szerző kérdésfeltevését indokolja, hogy Tóth Zoltán az 1930-as években megjelent munkáiban azzal magyarázta a huszárság megjelenését, hogy a 11. századtól kezdődően a hagyományos magyar lovasság „elsatnyult” és „kihalt.” Emellett messze túlértékelt a nyugati lovagi hadviselés szerepét a 13. századi Magyar Királyság had-

⁶ Erdélyi Gyula: *A magyar katona. A magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése*. Budapest, 1929.

szervezetében. Mindezek bizonyítékként a szablya-kard fegyverváltást hangsúlyozta. Borosy András a 1960-as évek elején megjelent cikkében cáfolta Tóth nézeteit, és megteremtette az „átmeneti” vagy középnehéz lovasság fogalmát. B. Szabó János azonban több nézőpontot vizsgálva bizonyítja, hogy a hagyományos íjász könnyűlovasság (és nem csak a keletről betelepült katonai segédnépek között) jelenlétével egészen a 16. század elejéig számolni kell. Cáfolja tehát Hodinka Antal elképzelését, aki az 1099. évi przemysli vereséget a színlelt visszavonulás taktikájának feledésbe merülésével magyarázta. Szintén hibásnak tartja Tóth Zoltán azon elképzelését, mely szerint a kétélű kard megjelenése a 10. századi magyar harcászat teljes eltűnését hozta volna magával. Mindezek mellett Borosy András elméletét sem tartja megalapozottnak, hiszen jól adatolható – nemzetiségi hovatarozásra való tekintet nélkül –, hogy a 13. és a 14. században újra és újra feltűnnek az íjjal felszerelt lovasok. Egy 1264-ben keletkezett oklevél elsőként említi *phraretrarius*ként, azaz tegzesként (felszerelésük íj, kard és bicellus) őket. Mindez azt jelenti, hogy bár a 12. századra a Magyar Királyság meghatározhatatlan számú nehézlovassal rendelkezett, ám a hadakozók többsége megőrizte könnyűlovas jellegét. Azt, hogy a királyi szerviensekből és várjobbágycsoportokból az úgynevezett „átmeneti” lovasság jött volna létre, sem tárgyi, sem írásos bizonyítékok nem támasztják alá. A szerző azt is kihangsúlyozza, hogy a magyar vezérek – alkalmazkodva ellenfeleik katonai sajátosságaihoz, és kihasználva saját csapataik erőit – eltérő, hol nyugati, hol keleti stratégiát és taktikát alkalmaztak.

A Magyar Királyság déli határterületén ugyanakkor már a 14. század elején feltűnik egy új típusú könnyűlovasság, a huszárság. Ennek eredete és elnevezése körül mind a 19. század végén, mind az 1930-as években igen nagy vita alakult ki. Az egyik közkeletű, ám téves elképzelés August Gräffer 1801-ben kiadott művében látott először napvilágot. A császári-királyi hadsereg rö-

vid történetét összefoglaló szerző művének második kötetében kifejtette, hogy „1445-ben (?), I. Corvin Mátyás király uralkodása alatt hozták azt a rendelkezést, hogy minden 20 jobbágy vagy földműves után, egy lovasat kell kiállítani, amelyet ezért huszárnak, azaz: a huszadiknak neveztek el. Ezt a nevet a magyar lovasság a jelenkorig megőrizte.”⁷ Gräffer elképzelése, nem beszélve olyan romantikus fikciókról, miszerint a huszár szó eredetét egy mondásra lehet visszavezetni, amely szerint a harcmezőn egy magyarnak húsz az ára, feltűnt a 19. század végi és az 1930-as évekbeli huszárvita alkalmával is. Utóbbi esetben Zsuffa Sándor és Darkó Jenő ragadott tollat, hogy – mintegy válaszként Tóth Zoltán cikkére – a magyar sajátosságának vélt huszárság rác eredetére és eredetileg rabló mivoltára a turáni felfogás alapján rácafoljon. A kialakult, sokszor személyeskedésektől sem mentes polémia nem jutott nyugvópontra. Az utóbbi évtizedben újabb kísérletek történtek (elsősorban Veszprémy László, illetve B. Szabó János részéről) a kérdés tudományos alapú rendezésére, amire nagy szükség is van, hiszen a gräfferi hagyomány sajnos túlélte minden eddigi cáfolatot.

A szerző megállapítja, hogy a rác huszárok már a 14. század első felében feltűntek Luxemburgi Zsigmond seregében; nem csupán a déli határvidéken, hanem a cseh husziták ellen vezetett hadjáratokban is. Ez a katonaság fegyverzetét tekintve élesen elkülönült a kor magyar íjászlovasságától, de sem a Tóth Zoltán elképzelése szerint analógiának tekinthető félnehéz, későbbi lengyel huszárokkal, sem az oszmán szpáhikkal nem rokonítható, ugyanis a késő középkor idején könnyű lándzsával (kopjával), pajzsral (huszártárcsa) és többnyire védőfegyverzet nélkül vonultak harcba. Ez alapján B.

⁷ Gräffer, August: *Kurze Geschichte der Kais. Koenigl. Regimenten, Corps, Battalions und anderen Militaerbrauchen von Ihren Ursprung an bis zu Ende des Feldzuges von 1799*. 2. Bd. Wien, 1801. 138.

Szabó János nem látja bizonyítottnak, hogy a balkáni népek könnyűlovassága az oszmánokat utánozta volna, s így áttételesen a későbbi magyarországi huszárság az oszmán mintákat követte volna. Hangsúlyozza, hogy a Kis-Ázsiából érkező török lovasok a magyarokhoz hasonló íjász könnyűlovasok voltak, ami által akkulturáció lehetősége is kizárásra kerül. A „törökös” helyett tehát „balkáni” eredetű és típusú lovasságot lát a huszárságban. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy számos, a későbbi huszárokhoz köthető tárgy és szokás felbukkan már a koraközépkorban is. Másrészt Gáldi László nyelvész 1939-ben megjelentetett – ám utána sokáig elfeledett – cikkében felhívta arra a figyelmet, hogy a balkáni területeken már a 10. században szolgáltak a bizánci seregekben *khószáriosznak*, illetve *khonszáriosznak* is nevezett könnyűfegyverzetű katonák, és ezek feladata a felderítés, portyázás és zsákmányolás volt. A korábbi „törökös” eredet a szerző meglátása szerint abból a félreértésből származhatott, hogy a balkáni fegyveresek jelentős részét „zökkenőmentesen” magába olvasztotta az Oszmán Birodalom hadvezetése. Így a sors különös fintoraként egy jó ideig ugyanazt a nyelvet beszélő, ugyanazon felszereléssel és taktikával rendelkező katonaság állt egymással szemben a Magyar Királyság végvidékein.

A huszárság igen gyors karriert futott be a 15. századi magyar hadszervezetben belül. A rácok olcsó fegyverzete és mind az oszmán haderővel, mind pedig a német, lengyel vagy cseh csapatokkal szemben hatékony harcászata egyre inkább háttérbe szorította a hagyományos magyar íjászlovasság taktikáját. Mindezzel párhuzamosan a magyar hadszervezetben belül kezdetét vette a nyugati típusú nehézlovasság visszaszorulása is. Már Mátyás uralkodása idején is olyan hiány mutatkozott ebből az igen drága, szinte már megfizethetetlen felszerelésű csapatnemből, hogy a király kénytelen volt cseh zsoldosokat felfogadni. Így nem meglepő, hívja fel a figyelmet B. Szabó János, hogy a 16. század elején nagy tömegben csa-

talovasságként is alkalmazták a huszárokat (például a mohácsi csatában). A szerző végül azt vizsgálja, hogyan szerepelt a huszárság a középkori Magyar Királyság pusztulását okozó összecsapásban. Megállapítja, hogy az oszmán tüzéség sortüze után szinte törvényszerűen fogta menekülésre a jobbszárny könnyűlovasság. A csatának ez a momentuma volt az, amely megteremtette a villámgyors magyar vereség mítoszát. Ezzel szemben a második vonal és a gyalogság még órákig küzdött az életéért, és a magyar sereg veszteségeinek döntő többsége is közülük került ki.

A könyv legfontosabb megállapításait B. Szabó János magyarul, angolul és németül is összefoglalja. Emellett 56 fekete-fehér és 20 színes kép és ábra növeli a kiadvány értékét.

„Mára a történettudományon belül a hadtörténetírás – az olvasóközönség körében tapasztalható népszerűsége ellenére – meglehetősen periférikus helyzetbe került” – állapítja meg B. Szabó János. Magam úgy gondolom, amennyiben egyre több, hasonló elemző mű jelenik meg, abból nem csupán a magyar történettudomány többi ága profitálhat, hanem nemzetközi szinten is jelentős sikert érhet el. A szerző ugyanis olyan témát vesz elő és elemez, amely rég kikerült a hadtörténetírás homlokteréből. Ez helyzet vélhetően annak következtében állt elő, hogy újabb források hiányában talán lezártak tekintették már a kutatások lehetőségét, valamint az előző történészgenerációk nagy alakjainak eredményeit kritika nélkül elfogadták. B. Szabó János azonban nem újabb iratokat von be munkájába, hanem újragondolja, újraértelmezi az eddigi eredményeket, és emellett analógiák segítségével, intuitív módon alakítja ki saját álláspontját. Műve nem csupán hiánypótló, hanem – remélhetőleg – újabb hasznos tudományos vitát indukáló monográfia.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

„A szegényeket szolgálni és a Hitet megvédelmezni”

Emanuel Buttigieg: *Nobility, Faith and Masculinity. The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580 – c. 1700. Continuum, London – New York, 2011. 317 oldal*

A jeruzsálemi Szent János egyházi Lovagrend vagy más néven a Máltai Lovagrend kora újkori története igen gazdagon kutatott téma a külföldi, elsősorban angol és francia nyelvű történészek körében. A magyar kutatás bizonyos fokig mellőzte ezen vallási, illetve katonai szervezet kora újkori történetének kutatását, hiszen kevés kapcsolódási pontot lehet találni a Rend és a Magyar Királyság története között a 16–17. században.

A Rend történetének számos aspektusát vizsgálták már a külföldi kutatók az évek során. A korai időszakban a középpontban természetesen a keresztény és iszlám világ szembenállása és Málta 1565-ös, I. Szulejmán szultán által vezetett oszmán „Nagy Ostroma” volt.¹ Emellett számos munka jelent meg a Rend hajóhadának történetéről és annak harcairól a muzulmánokkal szemben.² A 17. században a kalózkodásnak (a háború bizonyos formájának) köszönhetően Málta jelentős rabszolgapiaccá vált. A ka-

lózkodás kutatása szintén hatalmas szakirodalmat ölel fel.³ A politika- és hadtörténet mellett fokozatosan előtérbe kerültek a Rend életét feldolgozó tanulmányok is; a Rend gazdasági bevételeinek elemzése újabb kutatási irányt jelentett. A 17. század folyamán a Rend nagymestereinek nemcsak a török veszéllyel kellett szembenéznük, hanem azzal is, hogy miből finanszírozzák katonai kiadásait, így a jelentős összegekbe kerülő erődítési munkákat a szigeten.⁴

A Rend történetének bemutatása során egészen újszerű megközelítést alkalmaz Emanuel Buttigieg, a Máltai Egyetem kutatója, aki társadalmi és – elsősorban – kulturális nézőpontból vizsgálja a Rend történetét. Monográfiája úgy mutatja be a Máltai Lovagrend társadalomtörténetét, hogy közben különös figyelmet szentel a nemességnek – mit jelent nemesnek lenni, illetve melyek a nemesi lét ismérvei –, a hitnek és a férfiasságnak. Az újszerű megközelítés nagyon hasznos lehet az európai nemesség azon tagjainak tanulmányozása során is, akik a renchez csatlakoztak Máltán.

Buttigieg jelenleg a Máltai Egyetem és a Junior College oktatója, emellett tagja az

¹ Bradford, Ernle: *The great siege*. London, 1961.; Galea, Joseph: *The Great Siege of Malta from a Turkish Point of View*. Melita Historica, vol. 4. (1965) 111–116.; Cassola, Arnold: *The Great Siege of Malta (1565) and the Istanbul State Archives*. Valletta (Malta), 1995.; Spiteri, Stephen C.: *The Great Siege: Knights vs Turks, mdxv: Anatomy of a Hospitaller Victory*. Tarxien (Malta), 2005.

² Muscat, Joseph – Cuschieri, Andrew: *Naval Activities of the Knights of St John 1530–1798*. Santa Venera (Malta), 2002.; Atauz, Ayse Devrim: *Eights Thousand Years of Maltes Maritime History: Trade, Piracy, and Naval Warfare in the Central Mediterranean*. Gainesville (Florida), 2008.

³ Cassar, Paul: *The Maltese Corsairs and the Order of St. John of Jerusalem*. The Catholic Historical Review, vol. 46. (1960) No. 2. 137–156.; Earle, Peter: *Corsairs of Malta and Barbary*. London, 1970.

⁴ Hoppen, Alison: *The Finances of the Order of St John of Jerusalem in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Europe Studies Review, vol. 3. (1973) No. 2. 399–428.; Hoppen, Alison: *The Fortification of Malta by the Order of St. John (1530–1798)*. Edinburgh, 1979.; Spiteri, Stephen C.: *Fortresses of the Cross: Hospitaller Military Architecture, 1136–1798*. Valletta (Malta), 1994.

egyetem „Hospitaller/Ispotályos Tanulmányok (MA)” oktatói testületének is. Kutatási területét a máltai Szent János Lovagrend 16–17. századi történetének vizsgálata jelenti. Különös hangsúlyt fektet arra, hogy a nemek, illetve a nemiség milyen hatást gyakorolt a történelmi folyamatok alakulására, több tudományos cikket publikált különböző külföldi folyóiratokban, illetve gyűjteményes kötetekben.⁵

A könyv jól szerkesztett, felépítése logikus és megfelelően tagolt. A szerző a munka során széles körben használt felvételtári, illetve nyomtatott elsődleges forrásokat. Emellett széles körű szakirodalomra is támaszkodott álláspontja kifejtésekor. A tu-

dományos igényesség mellett a munka mégsem száraz, analitikus stílusú, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is igen könnyen érthető. Összesen huszonnégy illusztrációt, ábrát és táblázatot tartalmaz az egyes fejezetekbe beépítve. Buttigieg igénybe vette a tárgyi forrásokban – például a festészet és az öltözködés – rejlő forráslehetőségeket is.

A rövid bevezetővel összefoglalóan ismerteti a Szent János Lovagrend történetét Máltán és a Mediterráneumban az 1580 és 1700 közötti időszakban. Az előszóban kapunk képet a munka hármasságáról is, a nemességről, a hitről és a férfiaságról, melyek minden lovag identitását meghatározták a Rend keretein belül. A Rend újkori története 1530 és 1798 évek közé datálható. Az előbbi dátum az ispotályosok Málta szigetére való érkezését, az utóbbi Napóleon invázióját, vagyis a Rend szigetről történő elűzését jelzi. A szerző vizsgálódásának középpontjában azonban elsősorban a 17. század áll.

A munka a bevezetést követően öt fejezetre oszlik. Az egyes fejezetekhez tartozó jegyzetek a mű végén találhatóak, mely némileg nehézkessé teszi az adatok és az idézetek visszakeresését. A mű olvasmányos stílusának köszönhetően azonban ez a nehézség alig érzékelhető.

Az első fejezet a Rend tagjává válást tárgyalja. (19–51. old.) Ez több lépcsős folyamat volt, melynek során nem volt könnyű megfelelni a követelményeknek. A jelöltnek megfelelő anyagi háttérrel és kifogástalan jellemmel kellett rendelkeznie. Csupán az lehetett lovag, akinek megfelelő nemesi származása volt: mindkét szülői ágon négy nemesi őst kellett felmutatni. A felvétel során a jelölt elhagyta régi életét, és fogadalmat tett a Rend hitelveinek felvételére és megtartására. A rendtagok végigjárták az összes lépcsőfokot, hogy a Rend teljes jogú tagjai lehessenek. A fiatalok a közösség keretei között válhattak felnőttekké, szerezhettek rangot és csatlakozhattak a hivatalt viselő

⁵ *Nobility, Faith and Masculinity: The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580-c. 1700.* London–New York, 2011.; *Chastity, Bachelorhood and Masculinity in early modern Europe: The case of the Hospitaller Knights of St John (c.1520-c.1650).* In: Salvaterra, C. – Waaldijk, B. (eds.): *Paths to Gender: European Historical Perspectives on Women and Men.* Pisa, 2009. 209–224.; *Knighthood, Masculinity and the Other: The Hospitaller Knights of Malta in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* In: Ellis, H. – Meyer, J. (eds.): *Masculinity and the Other: Historical Perspectives.* Cambridge, 2009. 281–303.; *Protests and Revolts in the History of Malta.* In: Ness, I. (ed.): *The International Encyclopedia of Protest and Revolution: 1500 to the present.* Malden MA, 2009. 2182–2187.; *Childhood and adolescence in early modern Malta (1565-1632).* *Journal of Family History*, vol. 33. (2008) No. 22. 139–155.; *Encounters with the „Other”: Hospitallers and Maltese before the Great Siege of 1565.* In: Upon-Ward, J. (ed.): *The Military Orders: On Land and by Sea.* Aldershot, 2008. 229–234.; *Growing Up in Hospitaller Malta (1530-1798): Sources and Methodologies for the History of Childhood and Adolescence.* In: Carvahlo, J. (ed.): *Bridging the Gaps: Sources, Methodology and Approaches to Religion in Europe.* Pisa, 2008. 129–146.; *Growing up in Hospitaller Malta (1530-1798): An Overview.* In: Carvahlo, J. (ed.): *Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe.* Pisa, 2006. 97–114.

idősebb társaikhoz a renden belül, illetve szerte Európában.

A második fejezetben a Rend felépítéséről, hierarchiájáról és annak működéséről olvashatunk. (52–88. old.) Miután felvételt nyert a Rend soraiba, a lovag nagyon hierarchikus és etnikailag vegyes szervezetnek lett a tagja, melyen belül szerezhetett magának hivatalt és rangot. Ezt a folyamatot belső és külső tényezők összetett kölcsönhatása segítette elő. Ilyen belső tényező volt a hierarchia, a patriarchia és az életkor; külső tényezőként említhetjük például a pápai patronátust és felügyeletet.

A Rend élén a nagymester állt, aki választás útján nyerte el élethosszig tartó pozícióját. A nagymester felett helyezkedett el a *Generális Káptalan*, melyben a Rend legmagasabb központi és tartományi méltóságai, „*Nagykeresztjei*” foglaltak helyet. A nagymestert emellett egy tanács segítette, melynek tagja volt a máltai püspök, a Szent János templom perjele, továbbá a nyolc rendtartomány előljárói. A Rend tagjai szerte Európából érkeztek, és különállásukat Máltán is megtartották, ahol minden nemzetiiség saját szálláson, úgynevezett *Aubergek*ben élt. A rendtagok a következő területekről érkeztek Máltára: Franciaország, Provence, Auvergne, Anglia, Itália, Kasztília-León-Portugália, Aragónia–Navarra és a német területek, vagyis a Német-római Birodalom (a Magyar Királyság ezen csoporthoz tartozott). A létszámot tekintve a legjelentősebb csoport a francia volt, a század során a szervezet számos nagymestere francia származású volt. A francia túlsúlynak köszönhetően a francia királyság élénken érdeklődött az ispotályosok ügyei iránt az 1600-as években.

Buttigieg a soron következő, harmadik fejezetben a Rend életét meghatározó vallási identitásról, hitről és gyakorlatokról ad részletes áttekintést. (89–128. old.) Minden egyes rendtagnak részt kellett vennie a Rend vallási életében. A katolikus, a protestáns és a téves hiten alapuló, vagyis eretnek vallási gyakorlatok szétválaszthatatlanul

egymás mellett léteztek Máltán. A határvonalon vallás és babona között nagyon vékony volt. A vallási szertartások és a hittételek betartása minden lovag vallási identitásának alapját jelentette. Számos rendtag szorgalmasan követte a katolikus egyház útmutatását és a Rend szabályzatát, mások időnként tévutakra – például szerelmi varázslás – tévedtek, amit a szigeten működő római Inkvizíció vizsgált ki.

A rendtagok vallási életét a kettősség jellemezte. A Rend mint vallási szervezet egyszerre volt elméleti és gyakorlati jellegű. A Rend korai regulája is erre a kettősségre hívja fel a figyelmet: „Szolgálni a szegényeket és a Hitet megvédelmezni”. A gyógyítás, vagyis a betegápolás ugyanolyan fontos kötelessége volt a rendtagoknak, mint a katolikus vallás ellenségei, vagyis a muszlimok elleni harc. A 17. század során Máltán számos kultúra, illetve vallási nézet jelen volt, hiszen a sziget két világ – a kereszténység és az iszlám – határán helyezkedett el. Emellett a Rend összetétele is heterogén képet mutatott. A katolikus egyház dominanciája, mely a katolikus áhítatban is megmutatkozott – napi többszöri ima, szentek tisztelete, templomba járás stb. –, megkérdőjelezhetetlen volt. Azonban a szigeten a kalóztevékenységnek és így természetesen a rabszolgáknak köszönhetően a muszlim vallás, illetve a francia és a német rendtagok révén a reformáció is jelen volt. Ez a vallási sokszínűség hozzájárult a rendtagok összetett és változatos kulturális és vallási identitásához.

A rendtagok testiséghez való viszonyát a vallási tisztaság és a szexualitás kettőssége határozta meg. A test a férfiasság egyik kifejező eszköze volt; ezzel az aspektussal foglalkozik a mű negyedik fejezete. (129–160. old.) A különböző testi jellegzetességek, így a férfiasság ismérvei az idők folyamán változtak. A szakáll viselése, a haj, a ruhák, páncélok és a fegyverek mind-mind szerepet játszottak ebben. Bizonyos esetekben a test és a férfiasság a muszlimok elleni harcot szolgálta. A szakáll viselése például fé-

lelmet és tiszteletet keltett az ellenségben, legyen szó észak-afrikai kalózkokról vagy a török gályákon szolgálatot teljesítő janicsárokról. A fényűzés és a különböző gazdag ruhadarabok és kiegészítők viselése nem állt távol egyes lovagoktól. A nemesi és lovagi státusz a kora újkorban bizonyos fényűzést kívánt meg a cím viselőjétől. Másrészt viszont a vallási gyakorlat és a szerénység megkívánta a tagoktól az egyszerűséget és a fényűzéstől mentes életet.

A szüzesség, vagyis a tisztaság a rendtagok egymással, továbbá más férfiakkal és nőkkel fenntartott kapcsolatainak központi eleme volt. A tisztaság két tényezőtől állt Máltán: a szexuális érintkezés megtagadásából és a házasodás elutasításából. A katolikus egyház és a Rend hivatalos álláspontja a nőtlenség be nem tartásával kapcsolatban az volt, hogy az eltávolít Istentől, így csakis a Sátán műve lehet. A szexuális érintkezés azonban nem volt teljesen háttérbe szorítva, hiszen Vallettában jelen volt a prostitúció. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a tisztasági fogadalmat figyelmen kívül lehetett hagyni, hanem éppen ellenkezőleg, továbbra is be kellett tartani. A házasodással kapcsolatban az volt a félelem, hogy a lovag így elszakad a Rendtől, másrészt a testnek szentelt túl nagy figyelem a lovagot gyengévé tehetné (elnőiesíthette). További érv volt, hogy a házasságra fordított figyelemmel párhuzamosan, illetve egyenesen arányosan fog hanyatlani a lovag kötelességeinek, mint például a becsületesség és a tisztaság elveinek követése.

A mű ötödik és egyben utolsó fejezete a lovagok erőszakos cselekedeteivel és az azokért járó büntetésekkel foglalkozik. (161–185. old.) Az erőszak szerves részét képezte a kora újkori európai kultúrának, s az a lovagok férfiúi identitásának alapvető alkotóeleme volt. A lovagok, nemesek lévén, a fegyverviselés jogával rendelkeztek szerte Európában, így Máltán is. A hitetlenek, vagyis a muszlimok elleni vallási harc a „hivatalos” erőszakos cselekedetek közé tartozott. De különbségek voltak a muszlimok el-

leni erőszakos cselekedetek között. A tengeren megölni egy muszlimot az erőszak elfogadott formája volt, azonban a szárazföldön egy rabszolga megölése nem számított annak.

A „hivatalos” erőszakos cselekedetek mellett létezett az erőszaknak egy kevésbé elfogadott formája, melyet a nagymesterek próbáltak bizonyos keretek közé szorítani. A rendtagok ugyanis számos erőszakos cselekményben vettek részt, elsősorban csoportosan. A lovagok egymás közötti nézeteltéréseit fegyveresen kívánták megoldani, ennek legelterjedtebb formája a párbaj volt. A nagymesterek és a Tanács ezzel szemben arra ösztönözték a lovagokat, hogy vitás esetekben a központi bírósághoz forduljanak. A legtöbb nézeteltérés a lovagok és a Máltán működő inkvizítorok között történt. Az inkvizítoroknak ugyanis jogukban állt bárkit – így az erőszakos cselekedeteket elkövető lovagokat is – letartóztatni és börtönbe zárni a szigeten. A nemes lovagok viszont nem túrték el, hogy az inkvizíció az egyszerű közrendűekhez hasonlóan őrizetben tartsa őket. Az inkvizítorok mellett a jezsuita renddel is szembekerültek a lovagok a 17. század közepén. Az 1639-es karnevál során például számos lovag követelte a jezsuitáktól, hogy egy korábban letartóztatott társukat engedjék szabadon. A nézeteltérés eredményeképpen a jezsuitáknak ideiglenesen el kellett hagyniuk Máltát.

Az erőszakos cselekedetek büntetése Máltán nem maradt el, de a büntetés kiszabása után a vétkesek általában kegyelmet kaptak. A büntetés végrehajtása látványos külsőségek között zajlott le, a rendtagok okulására, de a büntetések általában enyhék voltak.

A mű ötödik fejezetét rövid összegzés követi, mely újra a Máltai Lovagrend kultúrtörténetének főbb irányait mutatja be. (186–193. old.)

Buttigieg a munkát utószóval zárja (194–197. old.), melyben a Rend 1700-at követő történetéről kapunk összefoglaló képet. A Rend történetében fordulópontot je-

lentett a francia forradalom időszaka (1789–1798), ugyanis 1798. június 9–12. között Napóleon elfoglalta a máltai szigeteket. A jeruzsálemi, illetve máltai Szent János egyházi Lovagrendnek el kellett hagynia Máltát, és a későbbiekben Rómában telepedett le.

Kitűnő megoldás, mely szintén a leírtak megértését könnyíti, hogy a munka rövid szójegyzéket is tartalmaz a Rend történetével kapcsolatos fogalmakról. Emellett a függelékben közli a szerző kronologikus sorrendben a Rend 17. századi történetében ki-

emelt szerepet játszó tisztségeket és az azokat betöltött személyek névsorát.

A mű végén, a bibliográfiában a felhasznált irodalom mellett további tájékoztatást kapunk a Rend kora újkori történetével kapcsolatban megjelent jelentősebb kortárs – Bosio, dal Pozzo, Vertot Abbé stb. – és modern munkákról. (251–308. old.) Szintén itt található a név- és tárgymutató, amely a könnyebb tájékozódást segíti. (309–317. old.)

PALOTÁS ZSOLT

Történetírás, tapasztalat, emlékezet, trauma

Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 376 oldal*

Gyáni Gábor az elmúlt húsz év talán legjelentősebb hazai történésze, akinek szerepe avantgárd a modern és posztmodern elméletek és módszerek magyarországi recepciójában, azzal, hogy újabb és újabb írásaiban értelmezte, magyarázta és ajánlotta megfontolásra azokat. Mivel, ahogy írja, „a történeti megismerés elméleti vitairódmánának újabb hulláma a múlt és a jelen tapasztalati világának egymáshoz fűződő kapcsolatát veti fel égető problémaként”. (7. old.) Gyáni ezúttal erre vállalkozik legújabb tanulmánykötetében, *Az elveszithető múltban*. Ebben főleg 2007–2010-es szövegeit keverte újra és szervezte össze a *történetírás-tapasztalat-emlékezet-trauma* hívószavak mentén. Emiatt előfordulnak ismétlések, de így legalább a vissza-visszatérő lényeg jól agyunkba vésődik.

Gyáni Gábor a *történetírás* újragondolására invitál a posztmodern korban. Elveti a történetírói megismerés hagyományos, 19. század végi ismeretelméleti alapokon álló kumulatív modelljét, amely még mindig minél több forrás feltárásában és az azokból kinyert „tények” mennyiségi növekedésében látja történelmi tudásunk szakadatlan gyarapodásának zálogát. Gyáni egyenesen felszólít: fel kell hagyni az elsődleges történeti források fetiszizálásával, hiszen azok szintén csak valamilyen diskurzus nyomai,¹ nem a

„múlt”, hanem annak értelmezései. Így pedig megkérdőjelezhető az elsődleges és a másodlagos források hagyományos módszertani megkülönböztetése.

Gyáni a múlt egy bizonyos, már túlhaladott felfogásának dokumentumát látja a levéltári rendezés proveniencia-elvében is, amely kétségtelenül a 19. század végi állam-történet-írás intézményi logikáját képezi le. Gyáni elég elrettentő terrorista retorikával egy helyütt egyenesen a levéltári kánon „felrobbantását” célozza.

A levéltári rendezés százhetven éves alapelvének lebontása vagy legalábbis megbontása persze nem új igény. Már az 1960–1970-es években is felvetették a szeriális történetírás képviselői (így például François Furet) a levéltári dokumentumok tartalom és nem eredet szerinti rendezését, ezáltal összefüggésbe helyezését: használhatóbb, könnyebben fogyasztható, mondhatni előemésztett gyűjtemények kialakítását. A szeriális történetírás perspektívájából kétségtelenül érthető volt a felvetés, *coolabbnak* is tűnik, mint a menthetetlenül naftalinszagú intézményi logika, de a szeriális történetírás mára sokat veszített egykori népszerűségéből. Ha új történetírói divat jön, akkor annak tárgyi igénye szerint rendezzük újra a „gyűjteményt”? Valahogy úgy, mint az általam előbb használt *cool* kifejezés: tíz évvel ezelőtt se értette senki, és jó eséllyel tíz év múlva se fogja már senki. Vagyis értelmezésben még mindig a proveniencia-elv tűnik a legstabilabbnak, mondhatni időtálló-nak.

Gyáni történelmi tudásunk mozgását, a „múlt” újra- és újraértelmezését hangsúlyozza, és a történész jelentésadó szerepét

¹ Gyáni többször is idézi a korát megelőző Droysent: „Az archívumokban nem az úgynevezett történelem található, hanem folyamatos állami és közigazgatási ügyletek a maguk kellemetlen bőségében, amelyek éppoly kevésbé nevezhetőek történelemnek, mint amennyire a színes foltok valamely palettán

festménynek.” (Droysen, Gustav: *Historika*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 52.)

emeli ki. Mint tudjuk, a „szakszerű történetírás”, amely főbb alapelveinek érvényességét Gyáni megkérdőjelezi, a 19. század végén „a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként keletkezett, és ez kölcsönzött neki teljes legitimitást a diszciplinává válás során.” (18. old.) Ezt a horizontszűkítő nemzeti látószöveget azonban elkerülhetetlen lebontani, hogy hozzájussunk a múlt realisabb ismeretéhez. Gyáni ezen genealogikus, dekonstruktív megközelítés szellemében vitatja el az „osztály” mint analitikus kategória érvényességét a Horthy-korszak mentalitástörténetéről értekezve, rámutatva a sokáig megkerülhetetlen történeti szereplő utólagos konstrukciójára és történeti visszavetítésére. Helyette elbeszélése központjába a „tapasztalat”, „csoport” és az „identitás” fogalmait helyezi.

Gyáni tudományos szempontból üdvözlí, hogy a második világháború negatív tapasztalatai, a baloldali internacionalizmus és az Európa-gondolat térnyerése miatt a 20. század második felében a „nemzeti paradigma” már bomlásnak indult, és a nemzeti identitás helyét fokozatosan veszik át a partikuláris, lokális vagy éppen szupranacionális identitások (és az ezeknek megfelelő történetírói irányzatok, mint például a feminista vagy a posztkolonialista történetírás). Magam azonban most egyfajta nacionalista reakciót érzékelek a hatásellenhatás dinamikájának megfelelően, és kevésbé vagyok derűlátó a nemzetek fölötti azonosságtudatokat illetően.

Az internacionalizálódással és pluralizálódással szorosan összefügg az interdiszciplinaritás. Gyáni fel is teszi a kérdést: önálló tudomány-e még a történetírás? A válasz provokatív: „...a történetírás mint a racionális megismerés önálló területe, aminek saját külön metodikája is van, ma már jószerezivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén tűnik életképes konstrukciónak”. (26. old.) Nem utolsósorban azért, mert egy autonóm státuszú, saját különöségét és fontosságát állító diszciplína képviselői nagyobb eséllyel részesülhetnek az ál-

lami forrásokból és projektfinanszírozásokból. Gyáni a fogalmi gazdagodást és a fogalomhasználat tudatosságának növekedését napjaink történetírásában is az interdiszciplináris hatásoknak tulajdonítja, de legbizsergetőbb az a tudományszociológiai gondolata, miszerint az interdiszciplináris megközelítés és gyakorlat kiválóan alkalmas arra, hogy „megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és azokat az elhallgatásokat, kirekesztéseket és elnyomásokat, amelyek szükségképpen együtt járnak velük”. (28. old)

Az újragondolás során nem marad el a reflektálás a történetírás helyzetére a „tömegkultúra korában”. Gyáni megállapítja: annak ellenére, hogy az új kommunikációs eszközökkel és csatornákkal minden eddiginél több és jobb mód és lehetőség nyílik a történeti tudás közvetítésére (és kimondatlanul: eladására), a szaktörténészek eddig nem kimondottan éltek ezzel a lehetőséggel. Sőt, „a mindenki a maga történésze”-szellem és a *public history* egyenesen kiragadta a történeti tudás termelésének és értékesítésének koncesszióját a történészek kezéből. Gyáni csalódottan konstatálja, hogy „a nem igazán szakszerű”, összeálló munkák mennyire kelendőek, míg az igényes történetírói feldolgozások raktáron porosodnak. Azonban a kérdést, hogy az igényes, szakszerű történetírás miért nem tudja reprezentálni magát, Gyáni nem teszi föl. Hogy a válaszlehetőségekkel dobálózak: mert ez már egy annyira igénytelen piac, ahova a szakmaiságára büszke történész nem kíván lealacsonyodni?

A „tömegektől elszakadásra”, hogy az MSZMP-párthatározatok szokott fordulatával éljek, Gyáni két válaszlehetőséget kínál korunk történészeinek: egy nemzetközi, kozmopolita szakmai térbe vonulást, mondhatni „elefántcsonttoronyba zárkózást”, illetve a gyakoribb médiaszereplést és akár a politikai diskurzusba való bekapcsolódást. Úgy tűnik, Gyáni Gábor számára az első a szimpatikusabb. Ám akkor felmerül, hogy a társadalom ugyan minek tartaná el ezt a kon-

ferenciáról konferenciára járó elit történész-szekttát. Szociális alapon? Nem kérdéses, hogy újra kell gondolni történetírásunknak nemcsak módszertanát, hanem szerepfelfogását is, mert az valóban válságban van.

Gyáni a múlt tapasztalatát mint *emlékezetet* vizsgálva is a fogalmi tisztázásnak (vagy elgondolkodtató összekavarásnak) igényével lép fel. Történeti áttekintéseiben és elemzéseiben elénk tárja a kollektív emlékezet és a történetírás ambivalens viszonyát, attól kezdve, hogy Maurice Halbwachs fogalmilag elkülönítette a kettőt. Halbwachs a kollektív emlékezetet a társadalmat, míg a történelemhez a nemzetet rendelte, hiszen a professzionalizálódó történetírás elsődleges funkciója a nemzeti emlékezet előállítás és ápolása volt. Emiatt Halbwachs a történelem prioritására tett. Pierre Nora – a problematika többszöri újragondolása után – úgy véli, mivel az elmúlt évtizedekben a „nemzet” helyét a „társadalom” vette át, napjainkra az „emlékezet” lett a hangsúlyos. Sőt: „nincs a nemzetnek többé érvényes története, inkább csak emlékezte” (73. old.), hiszen maga a „történelem” is emlékezet, csak annak egy hitelesített, garantált változata. De kik hitelesítik és milyen alapon?

A történelem emlékezetként felfogása visszájában ugyanis azt jelenti, hogy az egyéni vagy csoportemlékezet is igényt tarthat a történelemként való elismertetésre, és ezzel már megint a „mindenki a maga története” – *public history* – problémához érkeztünk. Allan Megill értelmezésében „az uralhatatlan (*unmasterable*) múlt, mindekelőtt a holokauszt felelős azért, hogy a kollektív emlékezet immáron a történelem rangjára emelkedett”. (83. old.). Eme kérdéskörre Gyáni majd *Az elveszített múlt* negyedik hívszóza, a *trauma* vonatkozásában reflektál kielégítően.

Megvizsgálva a kollektív emlékezet két formáját, a hagyományt és a történeti tudást, Gyáni előbb rögzíti, hogy míg a hagyomány a múlt és jelen közti folytonosságot hirdeti, addig a történetírás igyekszik leválasztani a múltat, hogy mintegy üveglá-

pocskák közé helyezve „objektív” tanulmányozás alá vethesse. Ezen eltávolítási szándékot fejezi ki az elfogulatlan történeti megismeréshez szükséges „történeti távlat” historista igénye. További kardinális különbségnek tűnik, hogy míg a hagyomány az „azonosságon” alapszik, addig „a múltra irányuló történeti érdeklődésnek az idegenség, a másság iránti kíváncsiság kielégítése, nem pedig a múlttal való azonosulás a fő vezérelve”. (92. old.) Mégis, ha jobban belegondolunk, az eddig meggyőző elhatárolódás elmosódik, hiszen a történészek írta történelem, amely „szintén identitásteremtő szellemi konstrukció, amely a (nemzeti) identifikáció eszköze”, maga is hagyománynyá válik. Gyáni ugyanis kimerítően elemzi a 19. században intézményesülő történetírás szerepét a nemzeti identitás kimunkálásában: a történészek úgymond hiteles (hiszen professzionális) „nemzeti történeti elbeszélésükkel” megalkották az etnikai azonosság és a politikai állam folytonosságának képzetét. A *közös múltat* és az abbéli hagyományt, amely a renani nemzetfogalom elengedhetetlen feltétele. Gyáni azt is bemutatja, az írók és festők miképp járultak hozzá az így elképzelt nemzeti közösség múltbeli historizálásához, legyen szó Kölcsey *Himnuszáról* vagy Wagner Sándor 1859-es képéről, a *Dugovits Titusz önfeláldozása* címűről. A tér nemzetiesítéséről értekezve pedig a térből hazává konstruálás metódusát tárja fel, miként alkották meg a művészek, történészek, térképészek az elképzelt magyar nemzethez adekvát „magyar haza” vízióját, ahol „élni, halni kell”, és amely szimbólumainak az Alföldet és a Tiszát tették meg. (Gondoljunk csak ismét a Himnuszra vagy Petőfi verseire!) Ezzel szemben a szlovák hazakép előterébe a Duna és a Tátra, a „zordon Kárpátoknak vadregényes tája” került, amit Petőfi csodált, de nem szeretett, mert nem tudott vele azonosulni.

A „nemzeti történelem” azért az, ami, mert a folytonosságot hirdeti, és önmagunkra ismerünk benne, így leljük meg nemzeti *azonosságtudatunkat*. Tegyük hoz-

zá: működő közösségépítés esetén, mert napjaink Magyarországon „nincs forgalomban egy koherens, mindenki által egyformán elfogadott (nemzeti) hagyomány” – konstatálja Gyáni. (101. old.)

A gyengülő nemzetivel szemben a lokális, partikuláris identitások nyernek teret, állítja, Nora téziséhez visszahangozva, miszerint „az emlékezet a nemzetből átköltözik a helyekbe”. (105. old.) Ez a tendencia maga után húzza a professzionális történészek által hagyományosan lenézett helytörténetírás pozícióinak további erősödését. Kérdés, hogy minek köszönhető a műkedvelő helytörténészek és „szakszerűtlen” helytörténeti munkáik sikere. Minden bizonnyal annak, hogy speciálisan a helyi közösségnek szóló tudást kínálnak, amelynek birtoklása egyfajta beavatottságot jelent. *Mi tudjuk, egyszer itt megszállt Kazinczy Bécs felé menet* (ez egy saját, dorogi példa a kis közösségekben) – más nagy valószínűséggel azért nem tudja ezt, mert szempontjából totálisan érdektelen, hogy Dorogon szállt-e meg Kazinczy vagy Dunaalmáson (a dunaalmásiak meg arra büszkék, hogy egyszer járt náluk Csokonai). Feltűnik ez a nemzeti történetírás perspektívájából? Számít ez? Nem. És ezt az elutasító választ a helyiek meg értelmezhetik a „pestiek” gögjeként. Persze az, hogy járt-e az adott helyen Kazinczy, még elég könnyen ellenőrizhető; már problémásabb, ha a helyi tudat („az orális mnemotechnika által fenntartott népi emlékezet”) azt hagyományozta át, hogy ezt a számócabokrot II. Béla ültette. Gyáni a történetírás és legenda kapcsolatáról értekezik, és megállapítja, hogy akár erősíthetik is egymást. Ahogy mondani szokták: nem az a fontos, hogy megtörtént-e, hanem az, hogy hihető-e a történet, ugyanis „egy történet hihetősége nem közvetlenül a múltból, hanem az elbeszélte múltból kapcsolódó társadalmi attitűdből fakad”. (116. old.) Gyáni különös figyelmet szentel az eredetmítoszok jelentőségének egy közösség történelmi tudatának megteremtésében, a közösségi önmeghatározásban, továbbá a folklór forrásértékének

és használhatósága kérdésességének a történetírói gyakorlatban.

A múlt tapasztalatát *történelemként* értelmező szövegeiben Gyáni mindenekelőtt történetfilozófiai áttekintést ad Dilthey-élmény és tapasztalat elkülönítésének recepciótörténetéről. Különösen izgalmas, amikor Gyáni rákérdez, hogy a történetíró munkájában milyen források biztosíthatják, vagy a jelentős horizontkülönbség és időbeli távolság miatt biztosíthatják-e egyáltalán az egyidejű Dilthey-i élményszerűséget visszahangozva a *megélést*. Gyáni állítása az, hogy ezt a vizuális források adhatják meg. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy bár a képek „élményt” adnak, az ikonográfiai forrásokat nehezebb dekódolni metaforikus természetük miatt, s azok mentális jelenségekre referálnak, nem a hagyományos értelemben vett történeti eseményekre. Egy kép a lepantói csatáról nem a csatáról tájékoztat minket, hanem arról, hogy az adott korban milyen kurrens (képi) nyelve volt egy jelentékeny csata reprezentációjának, milyen hiedelmek, standard elképzelések és várakozások fűződtek hozzá.

Gyáni egyik igen elgondolkodtató következtetése, hogy napjainkra a televízió és a film, tehát „a vizuális reprezentáció különféle műfajai” „olyannyira átalakították a múlt elvont valóságára vonatkozó képzetünket, hogy egyre inkább érzéki képként idézzük föl magunkban a múlt feltételezett valóságát”. (169. old.) Gondoljunk arra, ha egy-egy első világháborús eseményt képzelünk magunk elé, fekete-fehérben látjuk (legalábbis én mindenképp, mert gyerekként sok korabeli háborús felvételt láttam dokumentumfilmekben), ellenben, ha a reformkort és a szabadságharcot vizualizálom, élénk színben tűnnek elém az egykori szereplők és események, mert ilyenkor elbeszéléseimet alapvetően határozták meg a gyerekkoromban látott, Jókai-regényekből készült filmek, mint például *A kőszívű ember fiai*. Az elbeszélte és az elbeszélhetetlen történelmi időről értekezve Gyáni arra a jelenségre is reflektál, hogy ugyan a történész

szüntelenül a múlt (idő) fogalmával dolgozik, a történelmi idő és a történetírás diszkurzív ideje ennek ellenére szinte soha nem képezik önálló érdeklődés és vizsgálat tárgyát, pedig érdekes és érdemes ezzel foglalkozni. Ha visszaolvassuk az eddig írtakat, megfigyelhető, recenzióban mennyire felülreprezentáltak a jelen idős szerkezetek, például „Gyáni írja”, holott Gyáni már megírta ezt a munkát, ki is adták, meg is vettem, el is olvastam: nem hiába, hogy a történetírói diskurzus igeideje a múlt idő, hangozhatna a normatív kijelentés. Mégis, az utóbbi évtizedekben egyre terjed a jelen idő használata a történeti elbeszélésekben. Ez is valami „posztmodern fertőzés?” (Gyáni nemegyszer él ezzel az ironizáló patológiai metaforával.) Mindennek alapja, mint a legtöbb esetben, a 19. század végére professzionizálódó történetírás historista alapvetése, miszerint az „objektivitás” megköveteli a múlt eltávolítását (ennek egyik biztosítéka az időbeli távlat megléte), annak bevégzett, „zárt entitásként” kezelését. Ezt fejezi ki a múlt idő használata és a jelen idejű elbeszélői kommentárok kizárása, hiszen egyfelől ezekben a történész jelene szólal meg, másfelől meg a tények egyébként is „önmagukért beszélnek”: a múlt idő használatát és a magát kifejező, magyarázó narrátor jelenlétének hiányát nyugodtan vehetjük „az objektivitást célul tűző történetírás adekvát nyelvi megnyilvánulásainak”. (223. old.) Nem véletlen, hogy az objektivitás ideájának megrendülése, továbbá az eseménytörténet primátusának gyengülése maga után vonta a történetírás elbeszélői gyakorlatának átalakulását, a klasszikus történetivel szemben a „diskurzív jellegű beszédmód” térfoglalását, amelyben „a kérdező-tépelődő történész-narrátor szerző magyarázó-értelmező-textualizációjával saját magát is képviselteti az előadott történetben” (223. old.), *jelen időben*. De a magyarázaton, igazoláson, értelmezésen túl a leírásban is terjed a jelen idő használata, hiszen „a megértést éppúgy segítheti (mivel a diskurzushoz hasonlítja), mint ahogyan a magyarázatot is

erősíti, ha úgy közelítünk a múlthoz, mint ami folyamatosan jelen van”. (226. old.) Ez persze egyet jelent a múlt és jelen szigorú historista elválasztásának érvénytelenítésével. Vagyis Gyáni megint csak *revideál*.

Végül Gyáni a *trauma* jelenségét problematizálja a történetírás elméleti és gyakorlati szempontjából. A 20. század olyan fő traumatikus eseményeinek elbeszélhetőségét vizsgálja, mint az első világháború (annak paraszti emlékezetére fókuszálva), a holokauszt vagy éppen az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás. Az utóbbi gyermekkori traumaként Gyánt magát is érintette: édesapját, aki néhány napig a hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság elnöke volt, a megtorlás során hat év börtönre ítélték, az 1960-as amnesztiával szabadult a váci börtönből, és korábban a *Korall* körkérdésére Gyáni elmondta,² hódmezővásárhelyi gyermekkorát mennyire meghatározta ötvenhat jelenléte vagy inkább *jelen nem léte*.

Gyáni kiindulópontja Freud „gyász” és „melankólia” fogalmi megkülönböztetése és az az elképzelése, miszerint a „trauma” elfojtása a negatív, blokkoló élmény állandó visszatéréséhez, mondhatni újraéléséhez vezet, amelytől csak úgy szabadulhatunk, ha a veszteséget tudatosítjuk, kibeszéljük, és imígyen eltávolítjuk magunktól a „gyász” során. Gyáni kérdése az, hogy a „gyász” és feldolgozás miképp működik, hogyan működhet a kollektív emlékezetben, például a holokauszt vagy Trianon, azaz a hazai vonatkozásban két legtöbbet emlegetett trauma esetében. Kinek kell betölteni a terapeuta szerepét? A történész társadalmi feladata ez – rögzíti Gyáni. De ez esetben újabb felvetés, hogyan nyúljon a történész a felettébb kényes traumatikus tapasztalathoz: Normalizáljon? A szenvedésnek értelmet adva teleologizáljon? A normalizálásnál felmerül, hogy a gyászolt „tárgytól” (bármilyen hiányt jelentsen is ez a jelölő) való ilye-

² Lásd: Gyáni Gábor: *Utam a társadalomtörténethez*. *Korall*, 21-22. sz. (2005. november) 193-196.

tén könnyen elválás-leválás nem banalizálja-e a veszteséget? A teleologizálás azonban mítoszt teremt, amilyen például a holokauszt cionista interpretációja, ez pedig nem különösebben történeti megközelítés. Nincs tökéletes felelet.

A 20. század traumatikus eseményeivel foglalkozó történész feladatát nehezíti, hogy „a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem morális tartalommal telített kor”, „az eddigi legrosszabb század az emberiség történetében”. (359. old.) Kérdés, hogy a történész a historista ideálnak megfelelően kiléphet-e a moralizálás kényszeréből. Gyáni elutasító választ ad; azt állítja, hogy az élő emlékként jelenlévő 20. századi atrocitások jelenvalósága kikényszeríti a morális megítélést. Továbbá „a holokauszt – és vele együtt az egész általa szimbolizált 20. század – a maga nyilvánvalóan extrém mivoltában végképp felfoghatatlan és ábrázolhatatlan a pozitívista történettudomány számára”. (369. old.) A kollektív katasztrófák víziójaként felfogott 20. század egyelőre historizálhatatlan. Talán akkor másképp kellene az évszázadot cselekményesíteni (ahogy a „rövid”

vagy „hosszú” 20. század koncepciói is eltérő cselekményesítéseket jelölnek), vethetjük közbe, de tanúsíthatjuk-e ezt az érzéketlenséget az áldozatokkal? A történész ez esetben ama sebész betegségébe esne, aki a testről mindent tudott, de a lélekről semmit. Gyáni konklúziója, hogy „még nem jött el az ideje annak a történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól.” (374. old.) Mondhatni: a 20. századot még nem engedték el.

Gyáni Gábor ugyan kíméletlen tud lenni, ezt a *Történészdiskurzusok*³ óta biztosan tudjuk, de mostani kötetével óvatosan kell bánni: vigyázni kell a hirtelen mozdulatokkal, mert enged a gyanta, kiesnek belőle a lapok, vagyis, ha a múltat nem is veszíthetjük el, egy-egy oldalt vagy ívet mindenképp. Kár lenne érte, mert Gyáni Gábor többi tanulmánykötetéhez hasonlóan *Az elveszített múlt* is nélkülözhetetlen és nem választható, mert állapot a posztmodern.

CSUNDERLIK PÉTER

---

³ Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 2002.

Elvesztett szövetségek

Frank Costigliola: Roosevelt's Lost Alliances. How Personal Politics Helped Start the Cold War. Princeton University Press, Princeton, N. J., 2012. 544 oldal

A hidegháborúról és annak kialakulásáról rengeteget írtak már, és az elmúlt közel ötven év alatt szinte minden lehetséges nézőpontból próbálták elemezni és értelmezni. Éppen ezért, amikor új könyv jelenik meg a hidegháború kialakulásának okairól, az olvasó sokszor némileg szkeptikus, hogy mi újat nyújthat a sokszor már lerágott csontnak tűnő témában. Örömmel vehetjük tudomásul, hogy Frank Costigliola¹ új könyve Franklin Roosevelttel elvesztett szövetségeiről azon ritka művek közé tartozik, amelyek jól ismert témát mutatnak be új perspektívából és sok szempontból új következtetésekkel.

Costigliola könyve a szokásos hidegháborús narratívák mögé igyekszik betekintést nyújtani: a személyiség szerepét, az érzelmek erejét, az ideológia hatalmát és a kulturális szempontok fontosságát hangsúlyozza. Ezzel a friss nézőpontból megvilágított vonalvezetéssel kívánja tisztábbá tenni a gyakran agyonideologizált és többszörösen átértelmezett második világháborús amerikai–brit–szovjet szövetség problémáit és bukását, ami egyenesen vezetett a hidegháború évtizedeihez. A szerző tehát nem hagyományos diplomáciatörténetet írt, sokkal inkább a már jól ismert epizódokat új szem-

szögből közelíti meg olvasmányos formában. Diplomáciai iratokból, kortársak visszaemlékezéseiből, naplórészletekből és egyéb fennmaradt iratokból mutatja be a három főszereplő komplex, sokszor ellentmondásos személyiségét, ami nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolta a második világháború alatti és az azt lezáró időszakokra vonatkozó elképzeléseiket, döntéseiket. Könyvének ez kölcsönöz újító jelleget. Nem diplomáciatörténet ez, sokkal inkább a diplomáciát helyezi bele a személyiségek által kialakított bonyolult rendszerekbe és kölcsönhatásokba. A három főszereplő természetesen Franklin Roosevelttel, Winston Churchill és Joszif Sztálin, akik közül az amerikai elnök kerül leginkább a fókuszba, de e három államférfi mellett Harry Truman, Avel Harriman és George F. Kennan is fontos szerepet játszanak a munkában.

Nagy különbség mutatkozik például a három vezetőnek a bolsevik forradalomhoz való viszonyát illetően. Míg Sztálin szerves résztvevője és feltétlen híve volt az Oroszországban kibontakozó kommunista hatalomátvételnek, addig a két angol szász politikus különbözőképpen élte meg a történelmi változást. Roosevelttel a maga részéről kifejezetten jóhiszeműen viszonyult a „vörös veszedelemhez”, amely elérte hazáját is. Úgy érezte, az amerikai kapitalizmus könnyedén legyőzi az ellenséges ideológiát. Churchill viszont gyűlölte a marxista–leninista bolsevikokat; fertőnek és a világra leselkedő veszedelemnek tartotta őket, amit tűzzel–vassal ki kellene irtani. Mindez azért igen fontos, mert Costigliola úgy véli, a fiatal korban megszerzett tapasztalatok nyomán kialakult morális és gyakorlati kérdésekhez való hozzáállásuk határozta meg a második világháború alatti világvélelmeiket is. Churchill alapvetően ragaszkodott a tradíciókhoz, Sztálin brutális, de ugyanakkor opportunis-

¹ Frank Costigliola a University of Connecticut történelemprofesszora, aki évtizedek óta az amerikai külkapcsolatok huszadik századi történetének hiteles krónikása. Több kiemelkedő történész szakember tagja, 2009-ben az Amerikai Külkapcsolatok Történetészeinek Szervezete (SHAFR) elnöki tisztét töltötte be. Számos könyv és cikk szerzője. Talán legismertebb munkája 1984-ben jelent meg *Awkward Dominion* (Esetlen uralkodás) címmel (Ithaca, NY, Cornell University Press).

ta volt, míg Rooseveltt maga volt a megtestesült pragmatizmus. Ebből fakadt az is, hogy különösen a háború utolsó két évében az amerikai elnök, aki a háború utáni békén dolgozott, sok szempontból jobban szót értett a hideg racionalitást és néha humort is felmutató szovjet vezetővel, mint a brit gyarmatvilág megőrzéséről álmodozó Churchill-lel. Costigliola véleménye szerint a szövetség összetartásában Rooseveltté volt az érdem, hiszen „Roosevelt maradt a Nagy Három alap támasztéka [...] Hármójuk közül ő mutatta a legnagyobb kulturális empátiát, a különbségek iránti tiszteletet és az érzelmi visszafogottságot – mind olyan terület, amely kulcsfontosságú a centrifugális erők kézben tartásában”.² (59. old.)

Roosevelt nagyon szűk, megbízható belső körre támaszkodott mind emberi, mind politikai szempontból. Az elnök egyik tragédiája az volt – és ez később meghatározónak tekinthető a háború utolsó időszakában is –, hogy tanácsadói, Marguerite A. „Missy” LeHand, Louis M. Howe, Thomas G. Corcoran, Harry L. Hopkins és kisebb mértékben Sumner Welles, 1944-re vagy meghaltak, vagy Rooseveltt elüldözte őket maga mellől. A nagymértékben megrendült egészségű elnöknek épp a legkritikusabb időszakban lett volna ezekre az emberekre a legnagyobb szüksége – de nem tudta vagy nem akarta pótolni őket másokkal. Churchill, noha nem volt deréktól lefele béna, szintén nem örvendett remek egészségnek. Szívrohamok, tüdőgyulladások, depresszió, alkohol és a háborúval járó állandóan jelenlévő teher és feszültség megviselte a brit miniszterelnököt is. Ellentétben azonban Roosevelttel, a jól kidolgozott és tradicionálisan jól működő brit külpolitikai építmény és az azt megtöltő szakértői gárda jobban szolgálta a miniszterelnököt, mint az amerikai rendszer még sok szempontból kialakulóban lévő szerkezete. Sztálin a maga részéről személyi kultuszt és terrort alakított ki, aminek következtében elszigetelt volt, és

sokszor nem az igazságot hallotta megfélemlített és megalázott beosztottjaitól, így külpolitikai véleményformálása is sokszor torz volt.

A földrajzi távolságnak, valamint Rooseveltt és Sztálin repüléssel szembeni ellen-szenvének köszönhetően, különösen a háború első éveiben, a személyes kontaktust megbízottakon keresztül tartották. Közéjük tartozott például Harry Hopkins és Averell Harriman, akik hosszabb időt töltöttek Londonban, és sikerült remek kapcsolatokat kialakítaniuk. Ezután az említett két megbízott Moszkvában is megpróbált minél közelebbi viszonyt kiépíteni Sztálinnal, de a tátongó kulturális és ideológiai különbségek megnehezítették dolgukat. Ennek ellenére az amerikai kormányzati vezetés mindent elkövetett, hogy nagyszámú kételkedő honfitársuknak Sztálin barátságos, demokratikus és emberi arcát propagálják, tehát megalapozzák a szövetség pilléreit a Szovjetunióval, ami Hitler legyőzéséhez elengedhetetlennek tűnt. Costigliola végig nagy hangsúlyt helyez annak bizonyítására, hogy a kulturális különbségekből eredő előítéletek és érzelmek mennyire jelentősen befolyásolták az eseményeket, illetve a szövetséges felek azokra adott válaszait.

A politikai helyzetet csak bonyolította a bizalom és tisztelet kulturálisan és érzelmi-
leg terhelt kérdése. Hiába hitte Rooseveltt, hogy Sztálin jobban kedveli őt, mint Churchill, ami igaz is lehetett, a szovjet vezető elutasította az amerikai elnök közeledési kísérleteit 1942 folyamán. Ez valószínűleg részben azért történt, mert neheztelt az amerikaiakra a második front megnyitásának késlekedése miatt, részben pedig azért, mert alapvetően bizalmatlan volt, amit személyiségének komplexitása – egyszerre volt meg benne a megalomániás uralkodásra való hajlam és a nyugatiakkal szembeni kishitűség – csak tovább erősített. Ennek eredményeként Rooseveltt Churchilllel sokkal gyakrabban találkozott személyesen, s így a brit katonai stratégia tudott érvényesülni egészen 1943 közepéig. Costigliola szerint a

² Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

Casablancában megtartott Rooseveltt–Churchill találkozón elejtett „feltétel nélküli megadás” ötlete az elnök részéről is inkább a szovjet vezetőnek tett gesztus volt, mintsem egy jól átgondolt stratégia része. Az 1943-as teheráni konferencia három napja, amikor a három férfi először ült közösen tárgyalóasztalhoz, mindenképpen siker volt az amerikai és a szovjet vezető számára (míg Churchillnek kevésbé), de áttörő sikert nem hozott. Sőt, Costigliola érdekes szempontot fejteget: ekkor rendült meg végleg Roosevelt egészsége. A hosszú és fárasztó utazás a rengeteg egyéb teendővel, a jövő alakításának felelőssége megkezdte a végső támadást Rooseveltt egészsége ellen.

Az 1945 elején Jaltában megtartott csúcstalálkozón Rooseveltt és Sztálin tovább közeledett egymáshoz, és a nyolcnapos konferencia lényege a kompromisszumkeresés volt. Sok mindenben meg is állapodtak: a Távols-Kelet kérdésében, Németország és Berlin zónákra való felosztásában, a jóvátétel tárgyalási alapját képező összegben; mindamellett komoly ellentétek is felszínre kerültek. Ilyen volt például a gyarmatok önállósodásának az ügye, amit elsősorban a britek elleneztek. De ez is eltörpült a lengyel helyzet mellett, ami „feszült kérdés maradt, mert központi érzelmi hitrendszereket, kulturális feltételezéseket és történelmi örökséget érintett, nem csak Amerikában és Nagy-Britanniában, de Oroszországban is”. (246. old.) A mindvégig Rooseveltt támogatását kereső Sztálin végül is nyertesén került ki a konferenciáról gyakorlatilag minden fontos kérdésben, míg Rooseveltt megelégedett azzal, hogy papíron biztató megoldás született. Tudta, hogy a háború utáni időszak nagyhatalmi együttműködése érdekében szükség van ezekre a kompromisszumokra. Élete végéig nem engedte, hogy Churchill, Harriman vagy mások rábeszéljék a szovjetekkel való kenyértörésre.

Costigliola szerint Rooseveltt legnagyobb hibája, amit háború alatti vezetőként elkövetett, az volt, hogy „sohasem nyílt meg sem ő, sem belső köre bárkinek, aki eléggé te-

hetséges és megbízható volt” ahhoz, hogy helyettesítse az addigra így vagy úgy elvesztett tanácsadókat. (236. old.) Legnagyobb tragédiájaként pedig már nem volt energiája és ideje felkészíteni az amerikai átlagembert és saját alelnökét, hogy a beköszöntő békében az Egyesült Államoknak az a jobb, ha az idealisztikus Atlanti Charta helyett a gyakorlatiasabb „három rendőr” formulát választja, és megőrzi az együttműködést a Szovjetunióval. Rooseveltt halálával Truman lépett az elnöki posztra, aki sokkal ellenségesebben tekintett a szovjetekre, és a hasonló érzelmű – és sokáig háttérbe szorított – külügyminisztérium is a kemény vonal híve volt. A fel nem készített választók pedig támogatták az új vezetést az ideológiailag és kulturálisan idegen oroszokkal szemben, így nem valósulhatott meg Rooseveltt dédelgett terve a háború utáni nagyhatalmi kooperációról. Ebben az olvasatban a hidegháború nagyrészt személyes szinten alakult ki és eszkalálódott nagyhatalmi játszmává.

A könyv hetedik fejezete talán a legérdekfeszítőbb. Itt olvashatunk ugyan a legkevesebbet a diplomáciáról, mégis a szerző itt világítja meg legjobban a személyes szint diplomáciára gyakorolt hatását. Costigliola arra helyezi a hangsúlyt, hogy a zárt és idegenek előtt és iránt bizalmatlan szovjet rendszer, amelyre az orosz biztonságpolitika épült, az angolszász diplomatikában és megfigyelőkben negatív érzelmeket váltott ki. Amit az amerikaiak és a britek a személyi szabadságról és szabad mozgásról gondoltak, azt a szovjet vezetés mereven elutasította. Ennek viszont az volt a következménye, hogy a „külföldi diplomaták és újságírók [Szovjetunióbéli] elszigeteltsége és az ebből fakadó boldogtalanságuk dezorientációt, depressziót és bosszúvágyat szült”. (273. old.) Ráadásul a szovjet–amerikai kapcsolatok 1933-as felvétele utáni első év gyümölcsözőnek tűnt, így a kiábrándulás is óriási volt. Következésképpen a személyes vélemény politikai véleménnyé vált, s ez a folyamat előkészítette a hidegháborús ellenségeskedést.

Harriman is azok közé tartozott, akik 1943-ban lelkesen mentek Moszkvába. De az új amerikai nagykövet egy év alatt kiábrándult a Szovjetunióból és a lehetséges kooperációból, és 1945 tavaszán, Roosevelt halálakor már a szovjetellenes álláspont egyik legvehemensebb képviselője volt. Részben az ő „érdeme” is, Truman elnökségével együtt, hogy május végére a szovjeteket már sokkal inkább ellenségnek tekintették, mintsem bajtársaknak. Harriman „veszélyes tézise” azon alapult, hogy az Egyesült Államoknak megfelelő erőt kell mutatnia, amire a Szovjetunió majd meghátrál. (347. old.) Truman eleve ellenséges érzelmekkel tekintett a bolsevikokra ideológiájuk miatt. Mivel Roosevelttel tragikus módon nem vonta be Trumant a döntéshozatalba, és nem tájékoztatta terveiről, a szovjetellenes tengelynek könnyű dolga volt meggyőzni az újdonsült és a bizonyítás vágyától fűtött elnököt a Szovjetunióval szembeni kemény fellépésre. Az érzelmek eluralkodtak, és már nem volt esély együttműködésre.

A potsdami konferencia két legemlékezetesebb pontja határozta meg a hidegháború évtizedeit, noha az egyikről alig esett szó a találkozón: az egyik a német kérdés (megtűzdelve a jóvátételi vitával), a másik az atombomba ügye. Ahogy Costigliola rámutat, Truman a maga egyszerű, becsületes módján épp a diplomáciában nagyon is szükséges türelemnek volt leginkább híján, amit elődje oly remekül gyakorolt. Az atomtitok kérdése kapcsán az amerikai oldalon előtérbe került a felsőbbrendűség érzése és a nemzetbiztonság érdekeinek egyvelege, ami aztán az amúgy is tetemes szovjet bizalmatlanságot csak a végsőkig fokozta. Truman hamar elvetette a kockát, és a világ belépett az atomkorba – és ezzel együtt a hidegháború korszakába is.

Az iráni válság, a török probléma, a kínai helyzet mind-mind aláásták a további kompromisszum lehetőségét, de a hidegháború talán legkézzelfoghatóbb jele három politikai manifesztum volt néhány héten belül: Sztálin, Kennan és Churchill híressé vált

megnyilvánulásai.³ Mindhárom „leegyszerűsített, átfogó és kulturális értelemben rezonáns – egyszóval ideológiai [jellegű] volt”. (394. old.) Pontosan az ideológiai és érzelmi töltet miatt mindegyik szöveg alkalmas volt arra, hogy mások felnagyítva értelmezzék, szélsőséges interpretációt adjanak azoknak, és radikális következtetéseket vonjanak le belőlük. A szerző szerint viszont kulcsfontosságú, hogy a szovjet diktátor is kivette a maga részét a kapcsolatok megromlásából azzal, hogy „aláasta a szöveget könyörtelen, csökönyös és szűklátókörű politikájával”, és „nyilvánvalóan nem hitte, hogy az ideológiára helyezett hangsúly előidézheti a hidegháborút”. (392., 395. old.) Churchill és Kennan tovább erősítették a harrimani tézist, miszerint a szovjetek csak a nyers erőből értenek, noha a szovjet vezetés ugyanezt gondolta fordított előjellel. Arra, hogy a beszédek mennyire a jelenről és a jövőről szóltak, mennyire a közelmúlt átértékelése volt soron, jó bizonyíték, hogy Roosevelttel neve nem hangzott el egyikben sem! Costigliola is úgy gondolja, hogy a hidegháború nem volt elkerülhető – legalábbis politikai és ideológia értelemben nem. Ugyanakkor katonailag megakadályozható lett volna, ám az sokkal nagyobb bizalmat és együttműködést kívánt volna meg, elsősorban az atombomba kapcsán. A szerző sugalmazása szerint erre Roosevelttel elnöksége esetén lett volna remény.

Costigliola fontos könyve olvasmányos stílusban nem csupán az eseményeket, hanem elsősorban a főszereplőket mutatja be új oldalról. Végső konklúziója szerint Roosevelttel olyan politikus volt, aki „úgy támogatta saját diplomáciáját, különösen a problematikus szovjetekkel, hogy személyes kapcsolatokat alakított ki, az érzelmi beállítottságra játszott, minimalizálta az ideológiai és kulturális különbségeket, és féken tartotta a robbanékony emóciókat”. (419.

³ Sztálin 1946. februári „választási” beszédéről, Kennan „hosszú táviratáról” és Churchill 1946. márciusi fultoni beszédéről van szó.

old.) Halála viszont a legrosszabbkor jött, mert a korábbi konferenciák megegyezéseit nem sikerült maradéktalanul betartani. Truman megjelenésével és az addig háttérbe szorított Harriman–Kennan tengely előretörésével „az a fajta csendes megegyezés

[*quiet deals*], amely korábban jellemezte a három nagyot, egyszerűen működésképtelenné vált”. (422. old.)

PETERECZ ZOLTÁN

Henry Kissinger Kínáról

Henry Kissinger: On China. Penguin Group (USA) Inc., New York, 2011.
548 oldal

Henry Kissinger kétségtelenül korunk egyik legjelentősebb amerikai külpolitikusa, illetve a 20. századi amerikai–kínai kapcsolatok történetét tekintve vitathatatlanul a legfontosabb még élő politikai személyiség. Tevékenysége rendkívül fontos volt és a mai napig is az, mivel ennek eredményeképpen született meg az először politikai, majd gazdasági kapcsolat Kína és az Egyesült Államok között. Nyilvánvaló továbbá, hogy Kína a 21. század egyik legdinamikusabban fejlődő gazdasága. Ez a két tény már önmagában is indokolttá teheti egy Kínával foglalkozó történeti–politikai munka megjelenését Kissinger tollából. A címadás valamelyest csalóka, hiszen a könyv az *On China* (Kínáról) címet viseli. A szerző ugyanis nem egyszerű áttekintést írt Kína újkori történelméről, hanem – mint külpolitikai és nemzetbiztonsági szakértő, valamint egykori külügyminiszter – inkább a kínai külpolitikát, pontosabban Kína és az Egyesült Államok kapcsolatát és viszonyrendszerét vizsgálja. A mű tizennyolc fejezetben keresztül tárgyalja Kína történelmét, elsősorban a helyi és világpolitikai szempontokból fontosnak tekinthető mozzanatokra helyezve a hangsúlyt. Hogyan került bele Kína a világkereskedelem körforgásába? Hogyan kapcsolódtak be az európai, majd később transzatlanti nagyhatalmak a Kína felé orientálódó kereskedelmi és gazdasági mozgásokba? Hogyan vált Kína elzárkózó kommunista nagyhatalommá, és miért szakított ideológiailag a „Nagy Testvér” Szovjetunióval? Miként használta fel Kína a tajvani kérdést a nagyhatalmi játszmákban? Hogyan normalizálódott az ország kapcsolata az Egyesült Államokkal, s végül milyen reformok alakított-

ták a ma fennálló viszonyokat, hogy Kína az elmúlt harminc év leggyorsabban és legeredményesebben fejlődő gazdasági nagyhatalmává vált? Ezekre a kérdésekre mind választ ad a szerző, aki sajátos, néhol ön-életrajzi elemekkel átszőtt beszámolót tár elénk.

Véleményem szerint Kissinger művét a hármas tagolás jellemzi. Az első rész klaszszikus értelemben vett történeti munka, amely Kína történelmét a 20. század első feléig tekinti át. A második – és egyben legfontosabb – rész 1949-től Teng Hsziao-ping igazi, nagy visszatéréséig, a Mao-korszak kaotikus viszonyainak és a „Négyek Bandája” ténykedésének végéig dolgozza fel a kínai politikai viszonyokat, különös tekintettel az amerikai kapcsolatokra, valamint a szovjet–kínai ideológiai szakításra. Természetesen itt érezhető leginkább az ön-életrajzi vonás, mivel Kissinger maga is alakítója ezeknek az eseményeknek, először nemzetbiztonsági tanácsadóként, külügyminiszterként a Nixon- és Ford-kormány idején. A harmadik részt nevezhetnénk inkább gazdaságpolitikai tanulmánynak, mert az ide tartozó fejezetekben Kissinger főként Teng Hsziao-ping gazdasági reformjait vizsgálja amerikai szemszögből egészen napjainkig. A mű fontos elemét képezi még Kína háromszög diplomáciájának bemutatása is, mely alatt legtöbbször egy Kína – Egyesült Államok – Szovjetunió háromszöget kell, hogy értsünk. A szerző nagy teret szentel a három tajvani konfliktus tárgyalásának, mivel ezeken keresztül mutatja be Kína külpolitikájának változását a Szovjetunió és az Egyesült Államok tekintetében.

A hármas felépítés gondolatmenetének megalapozása gyanánt Kissinger elsőként felvázolja azt a fogalmi és eszmei keretrendszert, ami nélkülözhetetlen a kínai diplomácia és külpolitika megértéséhez. Hangsú-

lyozza, hogy Kína – saját történései szerint – mindig is létezett, mindig is civilizáció volt, már az úgynevezett Középső Királyság (i. e. 1000) óta. E felfogás szerint Kína egyedülálló, mert évezredek óta létezik mint egységes állam (még ha ez a megállapítás nem is feltétlenül pontos, mivel az ország történelme során többször is szétszakadt egymással szembenálló részekre), saját politikai eszméi szerint működik, és uralkodóját a környező hatalmak mindig is elismerték. Ez fontos tényező lehet ahhoz, hogy megértjük a későbbi kínai izolációs politika eredetét, melyet az ország egészen a Kulturális Forradalom végéig követett. Habár a 20. század második felében Kína kommunista berendezkedésű állammá vált, és irányítói igyekeztek a hagyományos, ősi szemléletet mindinkább háttérbe szorítani, a kínai vezetők tulajdonképpen ugyanazt a politikát folytatták 1949 után is, ami sok száz évvel korábban is jellemző volt. Ez az excepcionalista szemlélet természetesen nyomott hagyott Kína 20. századi külpolitikájának arculatán is. A már említett Középső Királyság-eszme mellett a különböző külpolitikai és háborús stratégiák is szemléletesen példázzák az előbbi megállapítást. A fő diplomáciai irányvonal az úgynevezett „barbárdiplomácia” volt. Ez egy ősi elv, amit Mao Ce-tung is szívesen alkalmazott mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió irányában: a környező „barbár” népek egymás ellen hangolásával Kína viszonylagos stabilitást teremtett a térségben. E külpolitikai stratégiát a 19. századi európai gyarmatosítók ellen is alkalmazták, majd később a 20. századi szuperhatalmakkal szemben is. Így vált a „barbár” szó gyakorlatilag a „külföldi” szinonimájává. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a kínai külpolitika szívesen alkalmazta a *wei qi* nevű táblás stratégiai játékot mint meghatározó külpolitikai stratégiát. A játék lényege – ellenben a sakkal, ahol a cél az ellenfél teljes legyőzése – az, hogy a táblán az elemeket úgy mozgassák, hogy az ellenfélnek a legkevesebb mozgástere maradjon, ezáltal pedig kivívhatóvá

váljon az a státusz, hogy a nyertes játékos „diktálja a feltételeket” az ellenfél totális legyőzése nélkül. A kínai politika természetesen felhasználta az ősi gondolkodók elméleteit is. Ilyen például a Szun-ce-féle háborús művészet és az „üres város” taktikája (*empty city stratagem*). E taktika lényege az, hogy az ostromlott város valamennyi lakója úgy tesz, mintha védő lenne, ezáltal megfélemlítve az ellenséget, amely később visszavonul. Ez akkor válik lényegessé, amikor Mao a hatvanas és hetvenes évek során többször hangoztatja, hogy Kína túlélne egy esetleges nukleáris konfliktust. Kissinger fontosnak tartja a kínai politikai és stratégiai gondolkodás e mélyen rögzült sémáit már műve elején megismertetni az olvasóval, mert így az érzékletesebb képet kap a fő mondanivaló, a 20. század második felének külpolitikája megértéséhez.

Ezután a szerző jókora időbeli ugrással máris Maonál folytatja az események tárgyalását, de nem taglalja azt, hogy Mao hogyan került hatalomra, valamint hogy az Egyesült Államok hogyan segítette az országot a japán megszállók elleni harcban. Mindazonáltal logikus ez, mivel a könyv fő irányvonala a külpolitikai folyamatok vizsgálata, nem pedig a részletes politikatörténeti elemzés. Ezt tükrözi az, ahogy Kissinger párhuzamot von Mao taktikája és a korábbi diplomáciai manőverek között. Mao ügyesen lavírozott a két szuperhatalom között, alkalmazta a „barbárdiplomáciát”, valamint igyekezett kijátszani egymás ellen a két szuperhatalmat. Világpolitikai szempontból jelentéktelen konfliktusokban vett részt, hogy lefoglalja és állásfoglalásra kényszerítse a nagyhatalmakat. A folyamatosan fennálló Tajvan-problémát ellensúlyozta az észak-koreai támadással, valamint létrehozta az el nem kötelezett államok közösségét. Érdeemes megjegyezni, hogy Kína a 20. század folyamán többször játszotta ki a Tajvan-kártyát azért, hogy állásfoglalásra bírja a nagyhatalmakat. Ez igen fontos, mert az 1958-as második konfliktust Mao arra használta fel, hogy az kiindulópont lehessen egy

esetleges kínai–amerikai tárgyalássorozat-hoz. Eközben a kínai kommunista vezetés folyamatos konfliktusban állt a Szovjetunióval, ami először ideológiai alapokon nyugodott, majd később fegyveres konfliktusban csúcsosodott ki. Az 1960-as évek több szempontból is változást hoztak a kínai külpolitika belső és amerikai értékelésében egyaránt. Mao az ősi izolációs politikát folytatta, s miközben elindította a „nagy ugrást” előre, határvitába keveredett Indiával és a Szovjetunióval, végül a Kulturális Forradalommal a külpolitika peremvidékére sodorta saját magát.

Kissinger szerint az USA, Kína és a Szovjetunió közötti háromszög-diplomácia ebben az időben (az 1970-es évtized első felében) ért a tetőfokára. Részben a jobb kapcsolatok kiépítése érdekében, részben az amerikai pozíció térségben való megerősítése céljából a kényes diplomáciai folyamat első nyitánya az elszigetelt Kínát érintette. Az újonnan megválasztott amerikai elnök, Richard Nixon 1968-as választási kampányában a vietnami háború gyors lezárása volt az egyik legfontosabb programpontra. Nem előzmény nélkül azonban, hiszen Nixon korábban írt egy tanulmányt a *Foreign Affairs* című szaklapban Kína integrálásáról és elszigeteltségének megszüntetéséről. Vietnám mind Kínától, mind a Szovjetuniótól kapott katonai és diplomáciai segítséget. Tehát részben a jobb kapcsolatok kiépítése érdekében, részben az amerikai pozíció térségben való megerősítése céljából Nixon választása az elszigetelt Kínára esett. Kína célja az elszigeteltségből való kilépés mellett a szovjet érdekek háttérbe szorítása és az „egy Kína” elvének – miszerint Tajvan Kína részét alkotja – hangsúlyozása volt. A szovjetek az ideológiai szakítás után nem kívánták, hogy Amerika és Kína közelebbi szövetséget kössön, mert az veszélyeztette volna az erőegyensúlyt és a szovjetek dél-kelet ázsiai érdekeit is. Ezt az összetett diplomáciai helyzetet dolgozza fel a szerző. Kína mindvégig ragaszkodott az évszázados taktikáihoz, úgyesen használta a barbárdiplomácia „húzd meg, ereszd meg” elvét és a

wei qi elemeket is, így sikerült elérnie, hogy Richard Nixon – Kissinger előző évi előkészítő tárgyalásai eredményeképpen – 1972 februárjában ellátogatott Kínába, ahol Csou En-lajjal és Maoval is megbeszéléseket folytatott. E tárgyalások eredményeképpen született meg a Sanghaji Kommuniké, amelyben az USA elfogadja az „egy Kína” elvet. Kissinger a kínai diplomáciai folyamatok zsenialitása mellett érvel, és kijelenti, hogy Kína ezzel újra integrálódott a világpolitikai és gazdasági körforgásba. Kissinger elemzi Mao két, a Szovjetunió elszigetelésére kidolgozott elméletét is: az úgynevezett *horizontal line* (vízszintes vonal) elmélet, miszerint Kína és az Egyesült Államok egy Európától Japánig terjedő vonalban elszigetelik a Szovjetuniót; a második elmélet pedig a „három világ elmélete” (amelyben az Egyesült Államok és a Szovjetunió az első, Európa a második világ), melyben Kína mint a harmadik világ vezetője vesz részt. Az 1970-es évek további részében Kína a jól bevált barbárdiplomáciát alkalmazta, de immáron amerikai szövetségesként. Kína legfőbb célja ekkor a Szovjetunió totális elszigetelése volt. Jellemző azonban a kapcsolatokra a folyamatos fluktuáció is, kormányváltások, botrányok és gazdasági lépések nyomán.

Kissinger a mű harmadik részében a főszerepet Teng Hsziao-pingre osztja, aki sokadik alkalommal tért vissza a politikába az 1970-es évek végén. Kissinger elemzi a Teng-éra fontosabb momentumait, leginkább a gazdaságpolitikára és az ezzel kapcsolatos külpolitikai erőfeszítésekre koncentrálna. Teng fokozatosan számolt le a Kulturális Forradalom utolsó „vívmányaival”, valamint politikai ellenfeivel. Kissinger véleménye szerint azért, hogy Kína Amerikával minél kedvezőbb gazdasági kapcsolatokat építhesen ki. A hetvenes évek legvégén a kínai vezető kalandorpolitikát folytatott Vietnámban, mellyel meg akarta akadályozni a szovjet térnyerést a térségben, s bár katonai céljait csak részben és nagy áldozatokkal érte el, hosszú távú célja – a Szovjetunió elszigetelése a térségben – teljesült. Érdeemes megjegyezni,

hogy ami Nixonnak 1972-ben csupán másodlagos célja volt, azt Kína ekkor saját erejéből elérte; ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ehhez szükség volt az Egyesült Államok beleegyezésére és mintegy támogatására. Teng is előszeretettel használta a barbárdiplomácia modern formáját; Kína újfent egy nagyhatalom „háta mögé bújva” támadt, mint tette azt az 1958-as második tajvani konfliktus során is. Az 1980-as évtized újabb fluktuációkat eredményezett a két ország kapcsolatában, Kissinger szerint a folyamatos személycserék miatt. Ronald Reagan az úgynevezett „harmadik kommunikációban” biztosította Kínát arról, hogy az USA nem fog beleavatkozni a Kína–Tajvan konfliktusba. Kína sokadszor használta fel Tajvant arra, hogy biztosítsa stabilitását a régióban, és maga mögött tudhassa az Egyesült Államokat. Teng 1990-es visszavonulása előtt két fontos memorandumot hagyott utódaira, melyben arról értekezik, hogy mindig lesz olyan hatalom, amely Kínát ki akarja szorítani a világ politikai és gazdasági körforgásából, ezért izolációs politikát kell folytatni. Nyilván ez az adott gazdasági és világpolitikai helyzetben már kivitelezhetetlen volt Kína számára. Kissinger kitér az 1989-es Tienanmen téri eseményekre is, de nem szentel azoknak különös figyelmet, ellenben jelzi, hogy az 1992-es amerikai elnökválasztás újabb nehézségeket okozott az USA–Kína kapcsolatokban. Ez alatt azt kell érteni, hogy a folyamatosan megújuló személyi állomány és politikai hozzáállás többször eredményezett nézeteltérést a két ország között, részben hozzá nem értésből, részben politikai különbségek miatt. Kissinger kitér arra, hogy az ország erős gazdasági hegemóniát kíván kiépíteni a térségben, és párhuzamot von az egy évszázaddal korábbi Crowe-memorandummal, amelyben elemzők Németország – előbb gazdasági, majd pedig politikai/és katonai – megerősödéséről értekeznek. Kissinger szerint Kína 21. századi célja egy ázsiai közösség létrehozása és gazdasági potenciáljának folyamatos növelése.

Ha az *On China-t* összevetjük Henry Kissinger többi művével, azonnal megállá-

píthatjuk, hogy egyedülálló munkával állunk szemben. Kissinger ilyen behatóan még egyetlen országgal sem foglalkozott, külpolitikai témájú könyveiben vagy általános szekvenciákat vizsgált, értve ez alatt a klasszikus, univerzális diplomáciai problémamegoldásokat és lépéseket (például: *Diplomacy*¹), vagy egyetlen konfliktusra/diplomáciai eseményre összpontosított (például: *Vietnam: A Personal History of America's Involvement in and Extermination from the Vietnam War; Crisis: The Anatomy of Two Major Foreign Policy Crises*). Ugyanakkor történetileg a szerző nem mindig következetes. Magasztalja Maot és Csou En-lajt külpolitikai eredményeiknek köszönhetően, ám nem vizsgálja részletesen a Kulturális Forradalom nyomán kialakult belpolitikai helyzetet, nem foglalkozik a Tienanmen téri események pontos bemutatásával sem. A tajvani konfliktus a mű egyik alappillére, ennek ellenére mégsem ejt szót az azt kiváltó eseményekről, a kommunista hatalomátvételtől és a polgárháborúról. Ez részben érthető, hiszen Kissinger inkább amerikai szemszögből közelít a külpolitikai folyamatokhoz, és a jelzett eseményeket amerikai szempontból kevésbé találja fontosnak. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a kínai bel- és külpolitika alakulásában ezek az események is jelentős módon közrejátszottak. Eme korlátai ellenére véleményem szerint az *On China* nagyon hasznos, hiánypótló mű. Segítségével megérthetjük az amerikai álláspontot és állásfoglalást Kínával kapcsolatban, s áttekinthetjük azokat az eseményeket, amelyek – Kissinger hatásos közreműködésével – visszahelyezték az elzárkózó Kínát a világgazdaság és a világpolitika körforgásába, nem utolsósorban pedig megismerhetjük Kína ősi diplomáciai eszközeit és ezek nyomon követhető 20. századi továbbélését.

VÉR ANDRÁS

¹ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 2002.

Egy diszciplína születése

Atlas of European Historiography.
(*The Making of a Profession 1800–2005.*)
Edited by Iliaria Porciani and Lutz
Raphael. *The European Science*
Foundation. Palgrave Macmillan,
New York, 2010. 187 oldal

Nem akármilyen munkával találkozunk az Olvasó, ha kezébe veszi a nemzetközi historiográfiai irodalomban jól ismert historiográfusok, Iliaria Porciani és Lutz Raphael által szerkesztett *Atlas of European Historiography* című kötetet. A rácsodálkozást, sőt csodálatot a könyv impozáns méretei (akár persze súlya is), gyönyörű kivitelezése, a benne szereplő számtalan segédeszköz (mindenekelőtt számos térkép, de fényképek, illetve grafikonok is), a szerzőgárda gazdag és kiterjedt volta váltják ki, amelyek első látásra azt sugallják, hogy nem egyszemélyes és nem is (a humán tudományokban inkább megszokott) szegényes, ágrólszakadt vállalkozásról van szó.

Nem is, hiszen a kötet az *European Social Science Foundation* egyik nagyszabású sorozatának (*Writing the Nation*) vezető, ha időrendben nem is az első darabja, amelyet több kötet követ (szám szerint összesen nyolc), s amely nyilvánvalóan összefüggésben áll egy új európai identitásnak a történetírás, közelebbről a történetírás-történet, a historiográfia eszközeivel való kialakítása igényével.

Ez a fajta (koncepcionálisan is összehangolt) vállalkozás meglehetősen újszerűnek tűnik, de amit a sorozat alább ismertető kötetek képvisel, nem egészen az. Egyik fő célkitűzése/problematikája ugyan a modern történetírás/történettudomány 18. századtól kezdődő, de főként a 19–20. században kiformalódó intézményrendszerének az elemzése, illetve egyáltalán bemutatása. Ennek a vállalkozásnak pedig több

előzményét is ismerjük, például a két világháború között a francia történetírás két, szintén reprezentatív kötetben (bár más módon, mert nem vizuálisan követhetően) mutatta be az európai (sőt az egész akkori világ) történettudományának intézményrendszerét. Ez magában foglalta – többek között – az egyes nemzetek legfontosabb forráskiadványait, folyóiratait, a nagyobb történeti szintéziseket, a bibliográfiákat, a különböző segéd- és résztudományokat. Egyetemes jellegét bizonyította, hogy nemcsak a nyugat-, hanem a dél- és kelet-, valamint az észak-európai történettudományra is kitért, ezen felül az Európán kívüli területekre úgyszintén.¹

De jelen kötet előzményei közül bizvást megemlíthetjük az Amalvi és Delacroix által szerkesztett kötetet, vagy a Matthias Middel és Gabriele Lingelbach által jegyzett munkát,² amelyek bizonyítják a történetírás intézményrendszere iránti megélt érdeklődést elsősorban az 1990-es évektől.

Az atlasz alapvetően két fő részre tagolódik: az első felében a szerkesztők/szerzők³

¹ *Histoire et historiens depuis cinquante ans. I-II. (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.)* Paris, 1927.

² Amalvi, Christian (dir.): *Les lieux de l'histoire.* Paris, 2005.; Middel, Matthias – Lingelbach, Gabriele – Hadler, Frank (Hrsg): *Historische Institute im internationalen Vergleich.* Leipzig, 2001.

³ Mivel a kötetben nemigen válik el, hogy mi köthető kifejezetten a szerkesztők és mi a szerzők munkájához, a következőkben minden esetben együtt említem őket. Hasonlóképpen mindig egyszerre szerepeltetem a történetírás/történettudomány kifejezéseket, mivel a probléma körül (azaz, hogy a történelemmel való foglalkozás végül is tudomány vagy művészet/irodalom-e) jelentős elméleti viták folynak a történetelméleti irodalomban.

bemutatják az európai történetírás/történettudomány legfontosabb intézményeit összehasonlító perspektívában, hiszen (ez a térképeken világosan követhető) nemcsak az eddig jobban ismert nyugat-európai országok történetírásának, „történettudományának” ábrázolásáról van itt szó, hanem a közép-, kelet-, sőt észak- és dél-európai államok történettudományos fórumait is görcső alá veszik. A szerzők/szerkesztők nyilván arra törekedtek mindezzel, hogy az európai történettudományban lévő közös elemeket hangsúlyozzák (a „közös európai örökség” címszava alatt), még ha a különbségekre is kitérnek, illetve ezek a különbségek is kitűnően követhetők a térképeken és grafikonokon. A szerzők/szerkesztők elgondolása az volt (ahogy ezt a bevezetőben kifejtik), hogy alapvetően nyolc korszakra tagolják az európai történetírás intézményrendszerének kialakulását (amellett, hogy természetesen a fő hangsúly a 19–20. századra esett, illetve néhány elem felvillant a 17–18. századból is, egyfajta előzményként): 1812, 1830, 1850, 1875/78, 1900, 1928, 1955, 1980, 2005. (A számsorból kiténik, hogy eszerint nagyjából huszonöt éves periódusokra oszlanak az utolsó két évszázad folyamatai). Nyilvánvalóan felvetődik a kérdés, hogy ez a fajta tagolás nem túlságosan mechanikus, netán aprólékos, nehezen áttekinthető-e, esetleg túlságosan a politikai vagy köztörténethez kötődik. A szerzők/szerkesztők a későbbiekben azonban igazolják, hogy ezt a tagolást megfelelő tartalommal ki tudták tölteni, illetve nem feltétlenül/mereven ragaszkodnak a huszonöt éves támponthoz/beosztáshoz, s 1928 (az oslói történészkongresszus) megjelölése is azt jelzi, hogy nem kizárólag (sőt talán nem is elsősorban) a politikai történet a mérvadó számukra.

A szerzők/szerkesztők mindezen időkeretekben nagy apparátussal (és lendülettel) vázolják fel az intézményes kiépülés fő ele-

meit. A legfontosabb intézmények (jelentős előzmények után, amire a szerzők/szerkesztők adekvát módon rámutatnak) a 19. században, a „történelem évszázada”-ban jönnek létre, elsősorban annak második felében. Ezek sorában megemlíthetjük például a *történeti társulatokat/történelmi társaságokat*, amelyek a 19. században mindegyik nemzeti keretekben alakulnak meg, bár mindezt megelőzi a főként a helyi/lokális történelem emlékeire fókuszáló történeti társaságok működése. (Ezek részben a későbbiekben is megmaradnak.) A történeti társulatok megalapításának egyik legfontosabb eleme a szinte mindenütt kialakuló ún. „professzionális” történetírás meghonosítása (a fogalomra még vissza fogok térni). A további intézményeket is jelentős részben e társulatok működtették/finanszírozták (folyóiratok, nagyobb – szintén nemzeti keretekben kiadott – forrásgyűjtemények, forráskiadványok), de a történelmi társulatok egyik fő jellemzője az is volt, hogy tagjuk lehetett mindenki, aki a történelem iránt érdeklődött, tehát az úgynevezett „lelkes amatőrök” is. Ez változik meg jelentős mértékben a huszadik században, amikor az alapvető és ekkor alakult kutatóintézetek – CNRS, Lund, Cambridge, Göttingen stb. – már kizárólag „professzionális” (ekkor már nem így hívjuk, de mindenképpen alapvető előfeltétel a szakszerű képzettség) történészekből áll.

Roppant fontos elemei ennek a professzionalizálódásnak a nagyobb *forrásgyűjtemények*, amelyeknek a mintája a német *Monumenta Germaniae Historica* (bár vannak 17–18. századi előzményei, főként az *Acta Sanctorum*), de – amint a könyv második részéből kiderül – szinte minden európai államban, illetve népnél (esetenként még ott is, ahol nem rendelkeztek önálló államisággal) törekedtek forráskiadványok megindítására. Azok mindenekelőtt középkori okleveleket, diplomáciai iratokat, elbeszélő forrásokat, leveleket, naplókat stb. tartalmaztak, s egyik fő jellegzetességük (tökéletes összhangban az egyéb intézmé-

---

Ennek tisztázása azonban nem egy recenzio feladata.

nyekkel) az, hogy nemzeti keretekben valósultak meg (szemben például a 17–18. század mindenekelőtt felekezeti szempontjával), tehát a nemzeti öntudat, a nemzeti önrzlet, a nemzeti emlékezet felkeltését és megörzését szolgálták.

A professzionalizmus nagyon fontos „ingrediensei” voltak a szakfolyóiratok (a minta a szintén német *Historische Zeitschrift*) megindulása, illetve a szemináriumi rendszer/szemináriumok kialakulása. Sok vonatkozásban az előbbiek testesítették meg a professzionalizmust/a szakszerűséget, hiszen itt már inkább csak ellenörizhető és kiterjedt jegyzetapparátussal rendelkező, azon alapuló cikkek jelenhettek meg, de rendelkeztek a szakszerűség egyik lehetményesének tekintett forrásközlő, valamint például a nemzetközi irodalomról tájékoztató recenziós résszel is.

Alapvető elemei ennek a 19. századi intézményesülésnek a fentiekén kívül még a múzeumok és a levéltárak is. Az előbbiek esetében szintén ki lehet emelni a 17–18. századi előzményeket (ez a levéltárak esetében is fontos), s hogy ezek ebben az időszakban (tehát a 19. században) – a korábban említett intézményekhez hasonlóan – szintén a nemzeti öntudat, a nemzeti identitás megalapozására szolgáltak (nem véletlen az elnevezés: Nemzeti Múzeum), azaz egyfajta „mesternarratíva” keretében rendezték el a (többnyire dicsőséges) múltat felölelő anyagot. A levéltárak esetében is fontos a nemzeti szempont (itt sem véletlen az elnevezés: *archives nationales*), ami a korábbi intézményekhez képest extenzív bővülést is magában foglal, hiszen korábban a családi és dinasztikus levéltárak voltak a meghatározók.

Az európai történetírás intézményesülésében jelentős szerepet játszottak (a kötet felfogása szerint) a különböző kiadók, amelyek például nagy, vaskos, főként szintén nemzeti szintézisek megírására ösztönözték a történészeket, mint az Ernest Lavisse által szerkesztett *Histoire de la France* vagy a *Cambridge Modern History*, amelyekben

már sokkal takarékosabban kellett bánni a lábjegyzetekkel, hiszen egy szélesebb (a nemzeti) közösséghez szóltak, annak történeti öntudatát kellett megalapozniuk.

Az intézményes kiépülésben jelentős szerepet játszottak továbbá a különböző életrajzi/biográfiai sorozatok, amelyek a nemzet történetének kiemelkedő egyéniségeit örökítették meg, valamint a különböző nemzeti bibliográfiák, amelyek heroikus munkában gyűjtötték össze, tették közzé és így valamennyire átláthatóvá a mind terjedelmesebbé váló történeti szakirodalmat.

Amint említettem, a kötet fő érdeme, „*differentia specifica*”-ja az, hogy mindezen intézményeket térképe(ke)n is ábrázolja, illetve grafikonokkal, sőt képekkel és fotókkal is illusztrálja. Természetesen a felsorolt intézmények közül nem lehetett mindent térképre vinni, ezért a szerzők/szerkesztők négy intézmény mellett döntöttek, amelyeket minden országban és az említett fő periódusokban térképeken ábrázoltak: az egyetemek (ahol történeti tanszékek is működtek), a múzeumok, a levéltárak, valamint a kutatói intézmények/központok.

Roppant fontos jellemzője a kötetnek, hogy megkülönböztetett (illetve – szerintünk – bizonyos esetekben kissé eltúlzott) figyelmet szentel a *gender* szempontjának, azaz annak a kérdésnek, hogy hol és mikor jelentek meg az első női történészek; mikor tették egyáltalán lehetővé a nők számára az egyetemek (ezen belül persze a történeti előadások/szemináriumok) látogatását; mikor szerezték az első nők a doktori/PhD fokozatukat, kik voltak – név szerint is – az első női történészprofesszorok stb. Mindez még fokozottabb jelentőséget kap a kötet második részében, ahol minden egyes országról külön grafikon jelzi a 20. század első felétől kezdve a női történészek számának és arányának alakulását, amiből meglehetősen érdekes konklúziókra lehet jutni. Az 1945 utáni szocialista/kommunista országokban például, ahol szinte ugrásszerűen, a nyugat-európaiak többnyire lényegesen meghaladó mértékben megnövekszik a női tör-

ténészek száma (ez szintén külön magyarázatot igényel, de nemigen derül ki ennek oka/értelmezése a kötetből).

Egyébként érdemes megjegyezni, hogy az egyik szerkesztő (Raphael Lutz professzor) jóvoltából megkülönböztetett figyelmet kap a kötetben (az első, általános részben is) a kelet-, illetve a közép-európai államok/nemzetek történetírása, már a 19. századra vonatkozóan is, amikor több esetben nem is rendelkeztek az intézmények kialakításához szinte nélkülözhetetlen állami keretekkel. 1945 után szintén külön fejezetet kapnak, amikor az elnyomó diktatúrák alatt a szóban forgó intézmények (levéltár, folyóiratok, egyetem, kutatóintézetek, múzeumok) az állami omnipotenciát, az egy-párti diktatúrát leképező struktúrát öltenek: például alapvető fontosságúvá válik a munkásmozgalmi (párttörténeti) intézetek (mint „kutatóintézetek” is), párttörténeti folyóiratok alapítása, s ekkor alakul ki az a máig létező kelet-európai sajátosság, hogy nem az egyetemek a kutatás központjai, hanem a közvetlen állami (értsd párt) irányítás alatt álló ún. „történettudományi intézetek”. (Mindez felülírja a női történészek számából esetleg óvatlanul kikövetkeztethető „fejlődésre”, előbbre lépésre vonatkozó konklúziót.)

S ha már a női történészek szóba kerültek, meg kell említeni, hogy a kötet egyébként is nagy figyelmet szentel néhány „marginális” jelenségnek, így az egyes államokban (például a „történelmi” Magyarországon) élő nemzeti kisebbségek (nálunk például az erdélyi szászok) történettudományos intézményeinek. Mindezekon kívül kitekintést ad például az emigrációba kényszerített történészek tevékenységére, a kommunista és a náci diktatúra elnyomása alatt sínylődő historiográfiára, bizonyos esetekben – ennek mélyebb taglalása nem ennek a kötetnek a feladata – az Európán kívüli (jelen esetben ausztrál) történetírásra. (Az utóbbinál arra a kérdésre korlátozva, hogy miként jelenik meg az európai történe-

lem az ottani curriculumokban, ami szintén egy másfajta narratívát involvál.)

Mi jellemző a fentiekén kívül a 20. századi folyamatokra?

Mindenekelőtt kiderül, hogy a történészek alaposan kiveszik részüket (a professzionizmus ellenére?) az első világháborút övező nacionalista uszításból, bár az is igaz, hogy részben a világháború tragikus tapasztalatai/élményei vezetnek később a nemzetközi együttműködés fontosságának elismeréséhez, annak elmélyüléséhez. Ennek fő színterei azután például a nemzetközi történészkongresszusok, ahol persze nem ritkák a különböző nemzetek vagy ideológiai-politikai táborok összeütközései/csatározásai. Mint például a németeké és a lengyeleké (az első világháborúban vesztes németeket meg sem hívták a háború utáni első ilyen rendezvényre) a két világháború között, a magyaroké és a románoké 1938-ban,⁴ de emlékeztetések és tanulmányok az 1945 utáni rendszeres „pengeváltások” a szocialista és a nyugat-európai történészek (köztük a kelet- és nyugat-németek) között.

A huszadik század legfontosabb jelensége mégis inkább két tényező előtérbe kerülése: az egyik a pluralitás megjelenése, ami részben a korábban említett csoportok külön megjelenését (emigráció, Európán kívüliek, nők) is magában foglalja; részben azonban ezt testesíti meg a korábbi intézményrendszer jelentős (részben már szintén jelzett) módosulása. Hiszen például számos új folyóirat jelenik meg ekkor, amelyek közül a kötet főként az *Annales*-t, a *Past and Present*-et, a *Geschichte und Gesellschaft*-ot, a *Quaderni storici*-t vagy a *Historische Anthropologie*-t, illetve a *History Workshop Journal*-t említi, de számtalan más is említhetnénk (az osztrák *L'homme*-tól és a francia *Pénélope*-től, az orosz *Casus*ig és *Odysszia*ig vagy a horvát *Otium*ig). E folyóiratok fő jellegzetessége az alternatív, kez-

⁴ Lásd különösen a Iorga–Domanovszky vitát: Nagy Talavera – Nicholas M.: *Nicolae Iorga. (A biography.)* Iasi–Oxford–Portland, 1998.

detben társadalomtörténeti, majd a szélesebb értelemben vett történeti antropológiai (mentalitástörténeti, mikrotörténeti, nőtörténeti, új kultúrtörténeti, posztkoloniális, szubaltern, emlékezettörténeti) témák előtérbe helyezése, ami jelentősen (vagy alapjában) szétfeszíti a 19. századi, mindenekezlőtt a saját nemzet történetére fókuszáló „mesternarratívát”. Hasonló pluralitás bukkan fel azután például a múzeumok esetében, ahol államilag finanszírozott (s így azt legitimáló) „nemzeti múzeumok” mellett megjelennek az alternatív, például egy kisebb közösség vagy egy speciálisabb probléma történetére összpontosító múzeumi formák, másrészt a lokális/helyi múzeumok is megizmosodnak, ami a szélesebb közön-séggel való szorosabb kontaktust, azaz a „mesternarratíva” mellett egy alternatív vagy egyenesen ellen-narratíva kialakulását/megalapozását segítheti elő. Ugyanezt a pluralitást jelképezik – egyebek mellett – a magánalapítványok, amelyek egy-egy alternatív, alkalmanként a hivatalostól gyökeresen eltérő kutatási program finanszírozását is magukra vállalhatják.

A huszadik század másik leginkább szembevetendő (a kötetben található térképekből különösen feltűnő) jelensége azonban ezeknek az intézményeknek a hihetetlen számbeli/mennyiségi/extenzív gyarapodása („boom's year of history”-ról beszélnek/írnak a szerkesztők/szerzők). Az intézmények ezen ugrásszerű növekedése együtt jár a történelem szakos egyetemi hallgatói létszám hallatlan megemelkedésével, valamint a professzorok (hivatásos történészek), ezeken belül a női történészek létszámának szintén ugrásszerű emelkedésével. A kötet második része a két világháború közötti időszakból, valamint 1955-ből, 1980-ból és 2005-ből közöl adatsorokat, és megdöbbentő, hogy a második világháború utáni növekedést követően még 1980 és 2005 között is milyen nagymértékű az extenzív bővülés. A kötet szerzői/szerkesztői persze nem foglalnak állást abban a kérdésben, hogy ez szerintük miként értelmezhető/értékelhető

(például hogy pozitív vagy negatív-e ez a folyamat), ami érthető, hiszen elég dolguk volt a térképek, adatsorok, grafikonok stb. összeállításával, másrészt az előszóban jelzik, hogy a munka bevezető jellegű, egy hosszabb kutatás első állomása. Csupán egy kérdéskörben érzékelhető értékítélet, az első rész utolsó mondataiban, ahol fel is tesz a kérdést: miért kevesebb még mindig a női történész (az itteni grafikonokból, illetve a második részből kiderül, hogy egyedül a görögöknél több a női történész), mint a férfi? Azaz az alkalmanként impozáns számsorok ellenére sem egyenlő még a két nem helyzete, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hivatásos történészek körében is a nők inkább tudományos szempontból alárendelt (szubaltern), de mindenképpen alulértékelt, alkalmanként majdhogynem a férfiakat kiszolgáló munkaköröket töltnek be (asszisztensek, tudományos szervezők, szerkesztők, szemináriumvezetők stb.).

Amint korábban erről szó esett, a kötet második része egyes országokra, nemzetekre lebontva elemzi a könyv első felében felvetett szempontok alapján a történetírás „fejlődését”/alakulását. A különböző nemzetek történetírását többnyire a tárgyalt nemzetből származó történészek mutatják be – néhány kivétellel, mint például Ulf Brunnbauer (a kérdés egyik legjobb szakértője) – a Balkán, Montenegro, Macedónia stb. vonatkozásában – vagy Stefano Bottoni a magyarok esetében (igaz, magyar szerzőtárral). Az elemzési szempontok tehát megfelelnek a kötet első felében kifejtetteknek, azaz a 18. századtól kezdődően mutatják be a legfontosabb intézményeket, egyetemi tanszékeket, múzeumokat, levéltárakat, kutatói központokat (mind térképeken), illetve az egyéb vizsgált komponenseket (folyóiratokat, szemináriumokat, történelmi társulatokat stb.), részben szöveges egységben, részben pedig nagyon áttekinthető, így nagyon hasznos kronológiai összeállításban. A szöveges részek már nem kizárólag az intézményekkel foglalkoznak, ha-

nem kitérnek az egyes nemzetek történetírásának legfontosabb irányzataira, sőt személyiségeire is, mindenütt megemlítve az első női történészeket (a későbbiekben is szüntelenül számon tartva a női történetírókat), illetve a női történetírás (vagy *gender-history*) intézményeit/fórumait, illetve annak általános alakulását. Ezek az elemzések kiterjednek az Európai Unió (illetve Európa) összes országára, tehát a „nagyok” (Franciaország, Spanyolország, Németország, Nagy Britannia, Olaszország) mellett a kisebb államokra is (Máltával, Ciprussal, Luxemburggal vagy Izlanddal bezárólag). Az elrendezés nem ábécé, hanem (többé-kevésbé) földrajzi–regionális elvek szerint történt. Azaz Észak Európától (Izland, Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország) kiindulva, Kelet- és Dél-Európán keresztül (beleértve a balti államokat, illetve például Törökországot és az említett Ciprust is) a németalföldi/Benelux államokig (Belgium, Hollandia, Luxemburg), valamint Közép-Európáig vázolják fel az elemzett folyamatokat.

A leírásokból mindenekelőtt hallatlanul sokszínű kép bontakozik ki, hiszen az olvasónálunk meglehetősen ismeretlen, alkalmanként egyenesen „egzotikus” (észak-európai, ibériai félszigeti, németalföldi) történetírásokkal is közelebről megismerkedhet, azaz az említett folyóiratokkal, múzeumokkal, történeti társulatokkal (immár nemzeti keretekben). Ezt az ismerkedést elősegítik a kiterjedt és alapos bibliográfiák, amelyek részben az illető ország anyanyelvén, részben a szakmában leginkább elterjedt nyelveken (angolul, németül és franciául) adnak áttekintést az illető nemzetre vonatkozó irodalomról. A sokszínűség jelentkezik például az egyes intézmények neveiben. (Azért az olvasónak és a témát esetleg oktatni is kívánó kutatóknak is nagy próbát jelentene, ha megpróbálná memorizálni a dán, észt, izlandi, montenegrói, török, portugál vagy éppen kelet-európai folyóiratok, forráskiadványok, történelmi társulatok, kutatóintézetek, netán egyes történészek nevét.)

Számos esetben ugyanazok az intézmények (például Kelet-Európában) később vagy csonkán (ez még például Spanyolországban vagy Olaszországban is igaz) jelennek meg az élenjáró, a „paradigmát” a leginkább képviselő országokhoz viszonyítva. Ez a megkésettség részben a társadalmi kulturális „fejlődés” szerkezeti elmaradottságából, részben pedig politikai körülmények (az önálló állami lét hiánya, hiszen a 19. században ez biztosítja az intézményes kereteket, de a diktatúrák – az olasz, spanyol vagy portugál fasizmus, illetve a kommunizmus – nagyon jelentősen hozzájárultak a professzionalizmus csonkaságához vagy például a „társadalomtörténet”, a „szcientizmus” torzulásaihoz) sajátos voltából adódik.

Mindezzel egyidejűleg e részletelemzések egyfajta összehasonlításra is lehetőséget adnak, s ez az előzőkben említetteknel nem kisebb meglepetéssel szolgál: kiderül ugyanis, hogy a különböző, széttartónak tűnő történetírásokban számos közös, de mindenképpen összehasonlításra érdemes vonás található. Ez világossá válik a tárgyalt sorozat egyéb köteteiből is,⁵ illetve vonatkoztatható bizonyos történetírói/ideológiai irányzatok majdnem egyidejű (persze jelentős eltéréseket is magában rejtő) megjelenésére. Jelen sorok szerzőjének például nem kis meglepetést okozott, hogy a két világháború közötti holland történetírás esetében a

⁵ A *Writing the Nation* című sorozat kötetei közül lásd még: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*. Ed. by R. J. W. Evans – Guy P. Marchall. Palgrave Macmillan, 2011.; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*. Ed. by Tibor Frank – Frank Hadler. Palgrave Macmillan, 2011.; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*. Ed. by Stefan Berger – Chris Lorenz. Palgrave Macmillan, 2010.; *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*. Ed. by Stefan Berger – Chris Lorenz, Marchal. Palgrave Macmillan, 2008.

szerzők „nagy holland” és „kis holland” történetírás szembenállásáról, alkalmanként adáz vitáiról beszélnek, amelynek fő motívumai szinte szóról szóra megegyeznek az akkori magyar történetírás (Szekfű Gyula szóhasználatával) „nagy magyar” és „kis magyar” irányzatainak motívumaival, beleértve az egymással folytatott – nem kevésbé adáz – vitákat.

De a leginkább szembeszökő jelenség talán az, hogy a folyamatok fő irányai (eltekintve az olyan szélsőséges esetektől, mint az 1990-es években történelme során először önálló Montenegró vagy Macedónia) szinte mindenütt megegyeznek, illetve – feltehetőleg – ugyanabban a fogalmi keretben írhatók le. Azaz a 19. században a fővonalat mindenütt az ún. professzionális történetírás jelensége adta (ennek összes – például retorikai – implikációival együtt); a 20. században pedig a társadalomtörténeti, a „szcientista” történetírás adja a különböző folyamatok (és így intézmények) értelmezésének a kulcsát. Míg a hetvenes évektől kezdődően a „nyelvi fordulat”, illetve a különböző egyéb fordulatok (mikrotörténet, történeti antropológia előtérbe kerülése) és a posztmodern történetírás (ami Kelet-Európában csak az 1990-es években bukkanhatott fel) az interpretáció egyik fő bázisa. Ebbe a fogalmi keretbe illeszthető, illetve ezzel jár együtt az a másik – már említett – közös vonás, hogy a háború után, illetve az 1980-as évektől 2005-ig igen nagy mértékben emelkedett a történelemmel foglalkozók száma (a hallgatóké is), ezen belül pedig a női történészek aránya.

Hogyan lehet értékelni végül az itt ismerttetett kötetet? Mindenekelőtt ismétleten leszögezhető, hogy (a bevezetőben említett megszorításokkal együtt) mindenképpen újszerű, eredeti, roppant nagy szerkesztői (és persze kisebb mértékben szerzői) munkát igénylő vállalkozásról van szó. Úgy gondolom, hogy a kötet mindenekelőtt didaktikai célzattal készült, s a különböző nemzetek intézményeinek összehasonlító adatbázisával, a jelzett kronológiákkal, illet-

ve bibliográfiákkal, valamint (főleg az első részben található) általános, a 19–20. század összeurópai folyamatait összefoglaló tekintéssel nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a történetírás történetét oktatóknak és kutatóknak. Az persze egy másik kérdés (ezt korábban szintén jeleztem), hogy a szóban forgó oktató milyen metodikai segédeszközökkel tudja indokolni a jelzett, néhány esetben ténylegesen (magyar szemszögből persze, de *ez vice versa* is igaz) „egzotikusnak” tűnő/minősíthető intézmények, történetírók, illetve történetírói áramlatok tárgyalásának/tanulásának szükségességét. Ugyanakkor a kötet arra a problémára is világos választ ad, hogy (többek felfogásával ellentétben) a történetírás története nem merül ki a nagy történetírói egyéniségek vagy iskolák gondolatainak, eszméinek elemzésében, azaz nem merő eszmetörténet (bár az is), s főleg nem – ennek extrém végigvitelével – pusztán történetfilozófia.

Mindezzel együtt az impozáns kötet számos egyéb kérdést is felvet; például azt, hogy a történetírás a 19. században alapvetően nemzeti keretek között jött létre, s „nemzeti tudomány” maradt, a nemzeti szuverenitás megalapozását, a nemzeti öntudat felkeltését szolgálta. Kérdés viszont, hogy a huszadik században, amikor (a kötet tanúsága szerint is) nagyobb teret kaptak a társadalmi szuverenitás, a társadalmi modernizáció kérdései (vagyis a társadalomtörténeti program alapvetései), végül is sikerült-e meghaladni e nemzeti kereteket, a nemzetközpontúságot. Illetve, ha a huszadik században a történészek, például a historiográfia oktatói nem pusztán saját nemzetük történetírásával kívánnak foglalkozni, milyen irányokban tudják ezt át- és megtörni? Hiszen elgondolkodtató (ha némi szükségszerűség is van mindebben), hogy a különböző szerzők mindenekelőtt saját nemzetük történetírásában mélyültek el, abban „vannak otthon”, nyilván saját portájukon is azt tanítják mélyebben, nagyobb óraszámban, s emellett csak a nagyobb, a paradigmákat már csak a nyelvi korlátok

miatt is meghatározó nemzetek historiográfijára jut idő, energia és szakirodalmi tájékozódás. (Ezzel persze követik az általános syllabusok tematikáját.)

Nyitva hagyják a szerzők/szerkesztők azt a – korábban szintúgy felvetett – kérdést is, hogyan értékelik, értelmezik azokat a megdöbbentő adatokat, miszerint még az 1980-as évekhez képest is megnövekedett a történelmet oktatók (a hivatásos történészek), illetve a történelmet hallgatók száma, sőt az egész intézményrendszer hallatlan mértékben kibővült. Pusztán diplomás túltermelésről, ezzel egyfajta elsekélyesedésről, „eltömegesedésről” van szó, vagy pedig valamiféle előremutató folyamatról? Akkor viszont meg kell fordítani az állítást, s nem a 19. század, hanem a 20. (vagy a 21.) a történelem évszázada, a *saeculum historiae*.

A mennyiségi (és persze részben minőségi) mutatók mellett az is felvetődik, hogy a történelem/történettudomány milyen helyet foglal el a tudományok, társadalomtudományok hierarchiájában. (Persze kérdés, hogy ezt milyen atlaszban lehetne ábrázolni, de az ilyen jellegű komparatiztika igénye is indokolható.) Hiszen például Michel de Certeau⁶ már a hatvanas-hetvenes években is arról beszélt, hogy – ellentétben a 19. századdal, amikor vezérlő tudomány volt – a történelemnek a saját korában be kell érnie

egyfajta „segédtudomány” szerepével, amelynek fő feladata nem szubsztanciális igazságok megfogalmazása, hanem pusztán a „szignifikáns különbségek” felmutatása. Igaz persze, hogy a vezető szerep elvesztése, azaz az egyéb, újonnan előtérbe került társadalomtudományok (szociológia, antropológia) nagy kihívásai készítették és készítetik a történetírást/történettudományt saját alapjainak újragondolására, a politikatörténet primátusának s így a nemzeti mesternarratíva feladására, új témák keresésére, ezzel az egyéb tudományokkal való szorosabb kooperációra is. (Amire a kötet – nem feltétlenül térképeken – számos példát hoz; illetve erre utal a „pluralitás” iránti hangsúlyozott igény is, ami – szemben a 19. század „mesternarratívára való törekvésével – a 20. századi folyamatok egyik fő jellemzője.)

Ezek persze mind olyan kérdések, amelyek részben túlmutatnak a jelen kötet vállalt feladatánál; részben a sorozat egyéb kötetében is tárgyalják azokat. Tekintsük tehát mindezt egyfajta kiindulásnak/kiindulópontnak (a szerkesztők is annak szánták), s a további általános konzekvenciák keresése előtt mélyüljünk el az itt elének tárt „ördögben”, azaz a hallatlanul bőséges részletekben, amelyek megemésztése/feltárása úgyszólván néhány évünket igénybe veszi még.

ERŐS VILMOS

---

⁶ Certeau-tól magyarul legújabbán vö. Certeau, Michel de: *A cselekvés művészete. (A mindennapok leleménye I.)* Budapest, 2010.